

Het Nationale Scholierenonderzoek (NSO)
en het Health Behavior in School-aged Children (HBSC)
onderzoek vergeleken

**Het Nationale Scholierenonderzoek (NSO)
en het
Health Behavior in School-aged Children
(HBSC)-onderzoek
vergeleken**

Werkdocument nr. 100

Elke Zeijl
Joost Kappelhof

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, februari 2004

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003

Werkdocument 100

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 90-377-0150-7

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Inleiding 7

2 De vergelijking HBSC – NSO 9

2.1 Nut en noodzaak 9

2.2 Plan van aanpak 9

2.3 Achtergronden van het HBSC en het NSO 12

3 Steekproefvergelijking 17

3.1 Steekproeftrekking 17

3.2 Achtergrondvariabelen 21

3.2.1 Leerjaar en leeftijd 21

3.2.2 Sekse 25

3.2.3 Schooltype 27

3.2.4 Etniciteit 30

4 Itemvergelijking 33

4.1 Welbevinden 33

4.1.1 Vergelijking van geobserveerde waarden tussen HBSC en NSO 34

4.1.2 Antwoordpatronen 35

4.1.3 Item non respons 35

4.1.4 Tussentijdse conclusie 36

4.2 Muziekvoorkeuren 36

4.2.1 Vergelijk van geobserveerde waarden tussen hbsc en nso 37

4.2.2.1 Antwoordpatronen 37

4.2.2.2 De antwoordcategorie ‘ken ik niet’ 40

4.2.3 Item non respons 40

5 Conclusies 43

Literatuur 46

Noten 47

Bijlagen 49

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau 56

Inleiding

Hoe het gaat met de jeugd van tegenwoordig? En, wat hebben kinderen en jongeren vandaag de dag nodig om tot volwassenheid te komen? Dit zijn twee kernvragen van het jeugdbeleid en het jeugdonderzoek. De behoefte aan kennis over de jeugd van tegenwoordig is onmiskenbaar en wordt mede gestuurd door het idee dat het proces van volwassenwording nu anders verloopt dan vroeger. In tegenstelling tot vroeger hebben hedendaagse jongeren vele keuzemogelijkheden.

De groeiende aandacht en zorg voor de jeugd heeft zich vertaald in een groeiend aantal studies onder jongeren. Eind jaren tachtig kwam Abma (1986) op basis van een inventarisatie tot de conclusie dat er in de periode 1945-1985 een aanzienlijke toename is geweest van het aantal jeugdonderzoeken. Tegelijkertijd vond hij een steeds groter wordende versnippering van de jeugdwetenschappen zelf. Deze ontwikkeling heeft zich in de jaren negentig en het nieuwe millennium verder doorgezet. Vele studies en vervolgstudies zijn opgezet in de vele verschillende onderzoeksvelden die er binnen de jeugdwetenschappen te bespeuren zijn.

Naast deze veelal specialistische onderzoeken deden eind vorige eeuw bovendien de zogenaamde 'jeugdmonitoren' hun intrede.¹ Deze grootschalige studies hebben tot doel periodiek en systematisch een beeld te schetsen van de stand van zaken van Nederlandse jongeren op verschillende ontwikkelingsterreinen en levensdomeinen. In de praktijk richten deze studies zich veelal op Nederlandse scholieren. Over werkende jongeren en jongeren die vaak spijbelen en/of voortijdig de school verlaten (drop-outs) is slechts fragmentarisch informatie voorhanden (Zeijl e.a. 2003).²

Mede door de toename aan jeugdonderzoeken en -monitoren kunnen onderzoekers en beleidsmakers in de luxe positie verkeren dat meerdere cijfers beschikbaar zijn over dezelfde of vergelijkbare fenomenen. En dit alles vanuit tamelijk vergelijkbare benadering, te weten het streven te komen tot een zo representatief mogelijk beeld van de jeugd. Hier doet de vraag naar de deugdelijkheid van de gegevens zich voor. Is aan te geven – ook al zijn er duidelijke overeenkomsten tussen de uitkomsten van de verschillende studies – welk beeld het meest betrouwbaar en representatief is? Welk onderzoek is op methodologische gronden het beste te noemen?

Het is deze kwestie die in dit werkdocument centraal staat en nader zal worden uitgewerkt door een vergelijking te maken tussen twee grootschalige jeugdonderzoeken die op dit moment lopen en waar enkele identieke vragen in zijn opgenomen: het Health Behavior in School-aged Children onderzoek (HBSC) van het Trimbos-instituut en het Nationale Scholierenonderzoek (NSO) van het SCP. Beide onderzoeken worden afgenomen op scholen, wat niet alleen als groot voordeel heeft dat een belangrijk deel van de jeugd bereikt wordt, maar ook dat de respons doorgaans zeer hoog is. Alvorens tot de vergelijking over te gaan, gaan we eerst kort in op het nut en

de noodzaak hiervan (hoofdstuk 2). Daarbij worden eveneens de achtergronden van het HBSC en NSO beschreven. Ook het plan van aanpak voor de vergelijking wordt hier besproken. Vervolgens bevatten de hoofdstukken 3 en 4 de resultaten. Eerst worden de steekproeven van beide onderzoeken vergeleken (hoofdstuk 3) en vervolgens bestuderen we de uitkomsten van enkele identieke vragen uit de twee onderzoeken. Hoofdstuk 5 bevat de conclusies. Het werkdocument besluit met een korte epiloog.

2 De vergelijking HBSC – NSO

2.1 Nut en noodzaak

Het ter discussie stellen en kritisch bevragen van de betrouwbaarheid en representativiteit van gegevens is wetenschappelijk gezien een noodzaak. Een antwoord op dergelijke vragen is daarentegen niet altijd eenvoudig te geven. Er zijn immers vele factoren die van invloed kunnen zijn op de betrouwbaarheid en representativiteit van gegevens. Zo kan er bijvoorbeeld sprake zijn van uitval van respondenten al dan niet veroorzaakt door testmoeheid, van nonrespons en over- of ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen. En, als twee onafhankelijke onderzoeken met verschillende vragenlijsten en verschillende kinderen vergeleken worden op die vragen die wel identiek zijn, komen daar nog andere zaken bij. Zo kan de plaats van de vragen in de vragenlijsten afwijken, kan de manier waarop de steekproef is verzameld verschillen, kan de lay-out van beide vragenlijsten anders zijn, kunnen de omstandigheden waaronder en de tijdstippen waarop de vragenlijsten zijn afgenomen elkaar ontlopen enzovoort. Al deze zaken kunnen van invloed zijn op de uitkomsten van het onderzoek en gegevens vertekenen.

Er zijn twee redenen om een bescheiden poging tot systematische vergelijking tussen het HBSC en het NSO te wagen. Allereerst laat een recente inventarisatie van het SCP zien dat er weliswaar veel informatie voorhanden is voor de Landelijke Jeugdmonitor, maar dat er ook duidelijke tekortkomingen zijn (Zeijl e.a. 2003). Sommige thema's en leeftijdsgroepen komen er bekaaid af, terwijl andere in menig studie aan de orde komen. De Commissie Jeugdonderzoek (CJO) zou graag zien dat informatiestromen, waar mogelijk, gebundeld en op elkaar afgestemd worden. Voor het SCP en de CJO, die het Scholierenonderzoek financieren, is daarbij de vraag aan de orde of het van belang is dit onderzoek op dezelfde voet te continueren. Of is het misschien een beter idee aansluiting te zoeken bij bijvoorbeeld het HBSC onderzoek dat ook beoogt een representatief beeld van scholieren te schetsen? Een systematische vergelijking tussen studies is onmisbaar, wil enig zicht op dergelijke vraagstukken verkregen kunnen worden.

Daarbij komt dat recentelijk de evaluatie van de Landelijke Jeugdmonitor heeft plaatsgevonden. Hoewel maar weinigen twijfelen aan de betrouwbaarheid van de gegevens die zijn opgenomen in deze monitor, plaatsen enkelen toch vraagtekens bij de betrouwbaarheid van de uitkomsten van het Nationale Scholierenonderzoek (Van der Ploeg e.a. 2003). Zo'n belangrijke kanttekening nodigt uit tot een systematische vergelijking van het Scholierenonderzoek met andere jeugdonderzoeken. In samenwerking met het Trimbos-instituut is de mogelijkheid gecreëerd een dergelijk onderzoek te doen.

2.2 Plan van aanpak

Om een systematische vergelijking tussen het HBSC en NSO mogelijk te maken, zijn,

in wederzijds overleg tussen het Trimbos-instituut en het SCP, enkele vragen uit het HBSC opgenomen in het NSO en andersom. Vervolgens is afgesproken de vergelijking tussen beide onderzoeken uit twee stappen te laten bestaan.

1. Steekproefvergelijking: representativiteit

De eerste stap betreft het vergelijken van de steekproeven en de beoordeling daarvan op representativiteit. Met representativiteit wordt bedoeld: de mate waarin beide onderzoeken een afspiegeling zijn van de populatie van Nederlandse scholieren. Eerst wordt bestudeerd hoe beide steekproeven zijn verzameld. Daarna worden de verdelingen van de steekproeven op een vijftal achtergrondvariabelen vergeleken: leerjaar en leeftijd, sekse, schooltype en etniciteit. Steeds worden deze verdelingen afgezet tegen populatiecijfers van het CBS of van het ministerie van OCenW.

Aangezien bekend is dat steekproeven in het algemeen en steekproeven van grote onderzoeken zoals het HBSC en het NSO in het bijzonder niet altijd een goede afspiegeling zijn van de werkelijkheid, worden zij, indien nodig, representatief gemaakt door te wegen ('rechttrekken van de steekproef'). Aan de antwoorden van iedere respondent wordt een gewicht toegekend dat varieert afhankelijk van het vóórkomen van soortgelijke respondenten in de steekproef. Komen er bijvoorbeeld naar verhouding weinig jongens voor in de steekproef, terwijl er in Nederland bijna net zoveel jongens als meisjes zijn, dan wordt kunstmatig, met behulp van een weegfactor, een groter gewicht toegekend aan de antwoorden van de jongens ten opzichte van de meisjes zodat een representatiever beeld ontstaat. Doorgaans wordt er voor verscheidene achtergrondvariabelen tegelijkertijd gecorrigeerd. Vaak gaat het hier om variabelen die in het onderzoek een belangrijke rol spelen omdat daar uitspraken over worden gedaan en/of die een grote samenhang vertonen met de te onderzoeken variabelen. Zo kunnen gegevens worden afgestemd op andere statistieken en kan mogelijk gecorrigeerd worden voor de effecten van selectieve nonrespons (zie Te Riele 2002). Bij het vergelijken van de steekproeven van het HBSC en het NSO worden daarom eerst de ongewogen gegevens bestudeerd om vervolgens de gewogen gegevens te analyseren.

Tabel 1 Opbouw van de weegfactoren van het HBSC en NSO

Weegfactor HBSC (wegfac)	Weegfactor NSO (weegscp) ^a
Geslacht	
Urbanisatiegraad	Provincie
Schooltype	} Schooltype en leerjaar (combinatie)
Leerjaar	
	Denominatie van de school

a Exclusief mbo

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01)

2. Itemvergelijking: betrouwbaarheid

De tweede stap in het analyseproces betreft het vergelijken van de soortgelijke items die zijn opgenomen in het HBSC en het NSO. Het gaat hier om een tweetal items. Allereerst wordt een vraag vergeleken die betrekking heeft op een onderwerp dat niet alleen in het HBSC en het NSO, maar in vele jeugdonderzoeken aan de orde komt: een vraag over het welbevinden van jongeren. Diverse studies gaan in op dit thema, al wordt het niet altijd op dezelfde manier gemeten. In het HBSC en het NSO is daarentegen wel een vergelijkbare vraag over dit onderwerp opgenomen, de zogenaamde Cantrilladder.

Daarnaast worden items vergeleken waarbij bij voorbaat niet duidelijk is wat verwacht mag worden, omdat dit onderwerp doorgaans niet (op vergelijkbare wijze) voorkomt in ander jeugdonderzoek. Het betreft een uitgebreide vraag naar de voorkeuren van jongeren voor bepaalde muziekstijlen.

Het feit dat meer gezegd kan worden over de mogelijke uitkomst van de vraag over welbevinden dan over de vraag over muziekvoorkeur laat onverlet dat er voor beide items geen cijfers voor de totale populatie beschikbaar zijn. Er zijn geen cijfers die met zekerheid iets zeggen over de mening van 'de Nederlandse scholier' op deze punten. Hierdoor is het onmogelijk uitspraken te doen over de representativiteit van deze vragen. Immers, welke bron zouden we moeten nemen als referentiekader?

Gegeven deze situatie zal uitsluitend een onderlinge vergelijking gemaakt worden tussen de uitkomsten van het HBSC en het NSO. Op basis hiervan kan geprobeerd worden een uitspraak te doen over de kwaliteit van de gegevens en mogelijk iets over de *betrouwbaarheid*. Met de term 'betrouwbaarheid' bedoelen we 'herhaalbaarheid', oftewel de mate waarin de metingen vrij zijn van allerlei toevallige omstandigheden die de uitkomsten zouden kunnen beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld verschillen in de vormgeving van de vragenlijst of de wijze van afname. In principe zou een vraag die op een soortgelijke manier in verschillende situaties is gemeten bij eenzelfde soort groep een vergelijkbaar resultaat moeten opleveren (ervan uitgaande dat er tussentijds niets wezenlijks veranderd is in het onderwerp waarnaar gevraagd wordt).

Er zijn vele manieren om vergelijkingen te maken tussen de uitkomst van vergelijkbare vragen, afhankelijk van de data. Zo kan bijvoorbeeld gebruik gemaakt worden van chi-kwadraat toetsen of van ANOVA (variantieanalyse). Deze technieken bieden zicht op verschillen in antwoordpatronen tussen steekproeven. Maar als er verschillen gevonden worden tussen het hbsc en het nso met behulp van deze technieken, wat betekenen deze dan precies? Zijn er 'toevalligheden' die zich bij het ene onderzoek hebben voorgedaan en bij het andere niet en die een verklaring kunnen vormen voor de gevonden verschillen? Of is het zo dat één van de steekproeven te maken heeft met relatief veel extreme antwoorden? Zijn er bijvoorbeeld naar verhouding veel oudere tieners of meisjes die de vragenlijst niet serieus hebben ingevuld in de ene steekproef opgenomen ten opzichte van de andere?

Om de mate van extremiteit te kunnen onderzoeken zal gebruik gemaakt worden van 'bootstrapping'. Bij deze techniek worden meerdere malen aselect substeek-

proeven getrokken in zowel de NSO als de HBSC steekproef. Zo krijg je een verdeling van gemiddelden en een verdeling van varianties. Aan de hand daarvan kan gekeken worden hoe extreem de gevonden steekproefgemiddelden en – varianties van het HBSC en het NSO zijn. Deze techniek geeft inzage in de mate van extremiteit van de antwoordpatronen binnen een dataset en daarmee in de betrouwbaarheid van de betreffende dataset. Daarbij geldt hoe minder extreme waarnemingen er in een steekproef zijn (gemiddelden en varianties van de subsamples benaderen het gemiddelde en de variantie van de steekproef), des te beter dat doorgaans is voor de betrouwbaarheid. De kans op het vinden van vergelijkbare resultaten in een nieuwe onderzoekssituatie neemt immers af als een steekproef naar verhouding veel ‘geplaagd’ wordt door extremen.

2.3 Achtergronden van het HBSC en het NSO

Alvorens tot in detail in te gaan op de vergelijking van de steekproeven van het HBSC en NSO, is het van belang meer te weten over de achtergronden van deze studies. Welke invalshoek hebben ze, wat ze beogen ze precies te meten en welke groep jeugd beogen ze precies te ‘vangen’?

HBSC

Het HBSC onderzoek, dat in Nederland wordt uitgevoerd door het Trimbos-instituut in samenwerking met de Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO), kent een internationaal vergelijkend perspectief. Tijdens het eerste HBSC-onderzoek, dat in 1982 werd uitgevoerd, deden drie landen mee. Dit aantal is uitgegroeid tot 36 in de laatste onderzoeksrunde (afname in september-januari 2001/2002), waaronder Nederland die voor het eerst meedeed. Het doel van het onderzoek is ‘een overzicht te geven van de leefsituatie en psychische gezondheid van scholieren van 11 tot en met 17 jaar in een land’. Bovendien moet het onderzoek gezien worden als ‘een poging tot het in kaart brengen van sociale integratie, psychische gezondheid, risicogedrag en welbevinden van jongeren in Nederland’ (Ter Bogt e.a. 2003: 7).

In totaal zijn 7556 Nederlandse kinderen bij dit onderzoek betrokken. Het gaat hier om leerlingen van groep 8 van de basisschool (totaal 1826 leerlingen) en de eerste vier klassen van het vmbo (lbo+mavo), de havo en het vwo (inclusief atheneums en gymnasia; totaal 5730 leerlingen). Dit betekent dat er geen sprake is van een streven naar representativiteit voor ‘de Nederlandse scholier tot en met klas vier’ of voor ‘de Nederlandse jeugd tussen de elf en achttien jaar’, zoals gesteld. Dit onderzoek streeft naar representativiteit voor groep 8 van de basisschool, voor leerlingen van het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) en voor leerlingen van de eerste vier leerjaren van het algemeen voorbereidend onderwijs (avo). Het gaat hier om leerlingen die zich doorgaans in de leeftijd van 11 tot en met 16 jaar bevinden en niet in de leeftijd van 11 tot en met 17 jaar.

Het HBSC-onderzoek wordt in principe om de vier jaar herhaald en bevat een verplicht deel, wat in eerdere metingen en andere landen ook is gebruikt en niet veranderd mag worden, en een variabel deel, wat vrij ingevuld mag worden door het

desbetreffende land. Het verplichte deel bevat, naast vragen over de achtergrond van kinderen, items over:

- 1 lichaams- en gezondheidsbeleving;
- 2 de beleving van de relatie met ouders en vrienden en de omgang op en beleving van school;
- 3 gezondheidsgedrag (roken, drinken, drugsgebruik, seksueel gedrag, sport, agressie, ongevallen etc.);
- 4 en gezondheidsuitkomsten (welbevinden, gevoel van gezondheid, Body Mass Index etc.) (vgl. www.hbsc.org).

De vragen die over deze onderwerpen zijn opgenomen in de vragenlijst, zijn tot stand gekomen na vele jaren onderzoek en consultatie van internationale experts (HBSC 2002). Dit betekent dat veelal wordt gewerkt met standaarden en meetinstrumenten die gevalideerd zijn en waar in een groot aantal landen overeenstemming over bestaat.

De Nederlandse HBSC-vragenlijst is uitgebreid met de Nederlandse versie van de Youth Self Report (YSR) – een gevalideerde, internationaal geaccepteerde vragenlijst die inzage geeft in internaliserend en externaliserend probleemgedrag van tieners. Daarnaast zijn vragen over jeugdcultuur en maatschappelijke participatie opgenomen in de vragenlijst.

NSO

In tegenstelling tot het HBSC is het NSO uitsluitend nationaal van karakter. Het doel van het NSO, dat wordt gefinancierd door de CJO en het SCP en wordt uitgevoerd door het NIBUD, is het 'in kaart brengen van gedrag, gezondheid, opvattingen en ideeën over financiën, leefwijze en de toekomst van de huidige generatie Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs' (www.scp.nl). Basisschoolleerlingen worden, met andere woorden, buiten beschouwing gelaten.³

Het eerste scholierenonderzoek werd uitgevoerd in 1984. Vanaf 1990 is dit onderzoek ongeveer om de twee jaar herhaald, waarvan de laatste onderzoeksronde liep van november 2001 tot en met februari 2002 (werving + afname). Elke keer doen tussen de 10.000 en 15.000 leerlingen mee aan het Scholierenonderzoek (NSO). In 2001 lag dit aantal lager – 9782 leerlingen. Dit kan niet worden los gezien van het feit dat in de laatste twee onderzoeksjaren (1999⁴ en 2001) geen mbo-scholieren zijn opgenomen in het Nationale Scholierenonderzoek bij gebrek aan belangstelling van mbo-opleidingen. Het Scholierenonderzoek kan daarom niet langer als representatief worden beschouwd voor 'de Nederlandse scholier', maar hooguit voor leerlingen van het vmbo, de havo en het vwo. In de *Rapportage Jeugd 2002* van het SCP wordt hier expliciet op gewezen door aan te geven dat de gegevens van het Scholierenonderzoek uitsluitend betrekking hebben op deze groep jongeren (Zeijl 2003: 11 e.v.).

Aan elke onderzoeksronde gaat een discussie vooraf waarin de partijen die betrokken zijn bij het Scholierenonderzoek het nut en de noodzaak van alle vragen opnieuw bezien. In 2001 heeft dit geresulteerd in de nodige wijzigingen om de onderzoeksvragen van de *Rapportage Jeugd 2002* te kunnen beantwoorden. Veel van de

vragen die in de vragenlijst zijn opgenomen, zijn desalniettemin door de jaren heen onveranderd gebleven. Het gaat hier, naast achtergrondvragen, om items over de thema's:

- 1 inkomsten en uitgaven (zakgeld, bijbaantje, sparen etc.);
- 2 tijdsbesteding (tijd besteed aan school, lidmaatschap verenigingen, ICT-gebruik; hoeveelheid vrije tijd);
- 3 gezondheid en welbevinden (onder meer: ervaren gezondheid, emotionele problemen, relatie met ouders en leeftijdgenoten);
- 4 politiek en maatschappij (onder andere politieke voorkeur, politieke participatie);
- 5 school en studeren (omgang met leraren en klasgenoten, perceptie op school enz.);
- 6 probleemgedrag (pesten, jeugdcriminaliteit);
- 7 zelfstandig wonen en leven (o.a. visie op toekomstige taakverdeling tussen partners).

In tegenstelling tot het HBSC wordt in het NSO geen gebruik gemaakt van internationaal geaccepteerde en gevalideerde vragen en schalen.

Op het eerste oog laten de globale beschrijvingen van beide studies de nodige verschillen zien.

Verschillen:

- in tijd

Het NSO loopt inmiddels 15 jaar; het HBSC is in 2001 voor het eerst afgenomen in Nederland. Het NSO kan, met andere woorden, trendgegevens produceren. Het HBSC nog niet voor Nederland.

- in frequentie van afname

Het NSO is tot nu toe ongeveer om de twee jaar afgenomen; het HBSC zal om de vier jaar afgenomen worden.

- in internationaliteit

Het hbcs is een internationaal vergelijkend onderzoek; het NSO niet.

- in de leeftijd van de respondenten

Het HBSC richt zich op basisschoolleerlingen en leerlingen van het algemeen voorbereidend onderwijs in de leeftijd van 11 tot en met 16 jaar. Het NSO richt zich op leerlingen van 12 jaar en ouder.⁵

- in het aantal respondenten

Het respondentenaantal van het HBSC is lager dan dat van het NSO.

- in focus

Het HBSC kent twee duidelijke kernthema's: de gezondheid en de emotionele gesteldheid van kinderen en jongeren. Het NSO richt zich daarentegen op verschillende levensdomeinen (gezin vrije tijd, school, leeftijdgenoten, werk, gezondheid, toekomst enzovoort). We zouden kunnen zeggen dat het NSO vanuit een brede sociologische invalshoek vertrekt, terwijl het HBSC meer gericht is op de lichamelijke en psychologische ontwikkeling van de jeugd. Het brede karakter van het NSO maakt onder meer dat de vragenlijst van dit onderzoek beduidend langer is dan de vragenlijst van het HBSC.

- in de mate waarin aan bestaand stramien dient te worden vastgehouden

Het HBSC kent, naast de nodige vrijheidsgraden, ook de nodige inperkingen. Bepaalde vragen of thema's kunnen niet veranderd worden. De vrijheidsgraden van het NSO zijn groter, al legt het streven naar longitudinale vergelijkingen doorgaans wel de nodige beperkingen op.

- in de gebruikmaking van gevalideerde en internationaal geaccepteerde schalen

De HBSC -vragenlijst is tot stand gekomen door samenwerking van verschillende wetenschappers uit diverse landen. Over vele van deze vragen is internationaal gepubliceerd. Verder is de YSR opgenomen in het HBSC. Dit is een internationaal erkende vragenlijst die inzage geeft in het internaliserend en externaliserend probleemgedrag van jongeren. In het NSO wordt, daarentegen, gebruik gemaakt van eigen schalen en vragen.

Naast verschillen zijn er ook belangrijke overeenkomsten.

Overeenkomsten:

- in het moment van afname

Ondanks verschillen in de frequentie van afname, zijn zowel het HBSC als het NSO eind 2001 afgenomen.

- in de overlap tussen leeftijdsgroepen

Ondanks verschillen in de bestudeerde leeftijdsgroep is er een duidelijke overlap. Beide studies bevatten informatie over leerlingen van de eerste vier klassen van het vmbo, de havo en het vwo.

- in de vergelijkbaarheid van enkele vragen die zijn gesteld

Ondanks de verschillende vertrekpunten en thematieken, zijn er enkele thema's die corresponderen en identiek zijn gevraagd in beide studies, al staan deze niet op dezelfde plaats in de vragenlijsten.

- in het streven naar representativiteit

Beide studies blijken in de praktijk representatief te willen zijn voor Nederlandse scholieren van het vmbo, de havo en het vwo.

- in het niet bereiken van bepaalde groepen jeugd

In beginsel beoogt het NSO meer groepen jongeren te 'vangen' dan het HBSC. Het NSO richt zich op jongeren van alle leerjaren van het avo en (v)mbo, terwijl het HBSC zich beperkt tot de eerste vier jaar van het avo en het vmbo. De concentratie van beide onderzoeken op schoolgaande jeugd betekent echter wel dat dezelfde groepen jongeren niet of nauwelijks bereikt worden. Werkende jongeren van 16 jaar en ouder, maar ook mbo-leerlingen van deze leeftijd zijn niet opgenomen in deze studies. Ook maken leerlingen uit het speciaal onderwijs geen onderdeel uit van de onderzoeken.

Op basis van deze achtergrondinformatie zou nu al een voorkeur kunnen ontstaan voor één van beide onderzoeken. Deze keuze zou in dat geval voor een belangrijk deel gebaseerd zijn op inhoudelijke uitgangspunten en accenten, zoals het belang van internationaal versus nationaal onderzoek, van meer psychologisch versus meer sociologisch onderzoek of van het bestuderen van een bepaalde leeftijdsrange. Deze argumenten zijn op zichzelf van groot belang voor de verdere besluitvorming. Alvorens daartoe over te gaan bezien wij allereerst in hoeverre nog andere, methodologische, argumenten van belang zijn. We kijken daarbij met name naar die argumenten die betrekking hebben op de representativiteit en betrouwbaarheid van de gegevens.

3. Steekproefvergelijking

In het vorige hoofdstuk werd met betrekking tot de definiëring van de doelpopulatie geconcludeerd, dat beide onderzoeken niet representatief zijn voor ‘de Nederlandse jeugd’ of ‘de Nederlandse scholier’. Beide onderzoeken richten zich op scholieren van het vmbo en het avo en, eventueel groep 8 van de basisschool (HBSC), en beogen daar representatief voor te zijn. Een basisvoorwaarde om representativiteit voor deze groepen jeugd te bereiken is volgens de juiste procedure de steekproef te trekken. Maar hoe zijn beide steekproeven eigenlijk verzameld? En, wat betekent dit voor de vertegenwoordiging van verschillende groepen jongeren in de steekproef? Aangezien beide onderzoeken informatie bevatten over avo en vmbo leerlingen en alleen het HBSC gegevens bevat over groep 8 van de basisschool, richten wij ons hier op uitsluitend op de eerste vier leerjaren van het vmbo en avo.

3.1 Steekproeftrekking

HBSC

In het HBSC is een tweetrapssteekproef getrokken. Eerst werd een random steekproef van 146 schooldirecties getrokken uit het BRIN-bestand van het ministerie van OC&W. Het BRIN-bestand bevat 587 scholen, die verscheidene directies kunnen hebben. In totaal zijn er 1187 schooldirecties voor vmbo en avo in Nederland. In het HBSC is dus 12% van alle Nederlandse schooldirecties voor vmbo en avo aangeschreven (146 van de 1.187). De gekozen scholen zijn gestratificeerd naar stedelijkheidsgraad. Er is, met andere woorden, gestreefd naar een proportionele verdeling van plattelands- en (groot)stedelijke scholen in de steekproef.

De 146 geselecteerde directies zijn eerst schriftelijk benaderd. Daarna is nogmaals telefonisch contact gezocht. 66 directies hebben uiteindelijk toegezegd en meegedaan aan het HBSC, wat 45% van het totaal is. De belangrijkste redenen voor niet-deelname zijn ‘gebrek aan tijd’ (43%), ‘doen al mee aan ander onderzoek’ (33%) en ‘zijn al vaak benaderd voor onderzoek’ (19%). De 66 deelnemende scholen bleken wat stedelijkheid betreft iets af te wijken van de 80 directies van scholen die niet meededen. Scholen uit grootstedelijke gebieden deden iets vaker niet mee aan het onderzoek, waardoor er naar verhouding iets meer scholen uit weinig/niet stedelijk gebied zijn opgenomen in het HBSC dan op basis van de verdeling voor Nederland verwacht had mogen worden.

Tabel 2 Stedelijkheidsgraad van scholen in Nederland en in het HBSC

	Totaal NL (n=587)	Respons (n=66)
	%	%
Zeer sterk	30	26
Sterk	29	27
Matig	24	24
Weinig /niet	17	23

Bron: Trimbos (HBSC '01)

Zoals beschreven, richt het HBSC zich op de eerste vier leerjaren van het vmbo, de havo en het vwo. Om te kunnen bepalen welke klassen mee zouden mogen doen aan het onderzoek is per school een overzicht van alle klassen van deze leerjaren gevraagd. Vervolgens is binnen elke school voor ieder leerjaar één klas aselect getrokken. Aangezien het aantal klassen per leerjaar per school kan verschillen, afhankelijk van de grootte van de school, hebben leerlingen van kleine scholen over het geheel gezien een grotere kans gehad om in de steekproef te belanden dan leerlingen van grote scholen. Het is dus niet uit te sluiten dat de gekozen selectieprocedure heeft geleid tot een oververtegenwoordiging van leerlingen van klassen van kleine scholen in de steekproef. De informatie van het Trimbos-instituut doet vermoeden dat hier sprake van is geweest. Gesteld wordt dat het aantal leerlingen van de deelnemende scholen gemiddeld lager was dan het aantal leerlingen van de niet-deelnemers (942 leerlingen versus 1212 leerlingen). De deelnemende scholen zijn, met andere woorden, gemiddeld kleiner dan de niet-deelnemende scholen.

Direct na toezegging zijn aan de 66 scholen vragenlijsten toegestuurd met het verzoek deze in te laten vullen in de maanden september, oktober of november. Via een brief werden de deelnemende scholen er bovendien op gewezen dat alleen de geselecteerde leerlingen mochten deelnemen aan het onderzoek. Met uitzondering van twee klassen binnen twee verschillende scholen is daaraan gehoor gegeven.⁶ Wel konden de deelnemende scholen bepalen of zij zelf de afname van de vragenlijsten wilden verzorgen of dat iemand van het Trimbos-instituut dat zou doen. Slechts vier scholen kozen voor de laatste optie. Voor de respons moest in de meeste gevallen in ieder geval één keer gebeld worden met de betreffende school. Uiteindelijk heeft 78% van de scholen de vragenlijsten op de afgesproken datum ingeleverd. 16% werd in december ingevuld en de rest in januari.

Uiteindelijk hebben 5730 leerlingen van het voortgezet onderwijs de vragenlijst ingevuld (Ter Bogt e.a. 2003). De afnameduur bedroeg in totaal 1 lesuur (45 minuten). Het tijdstip van afname is overgelaten aan de school. Daarbij is bijgehouden hoeveel leerlingen op de dag van de afname afwezig waren. In totaal bleken 259 leerlingen (5,3%) afwezig te zijn, doorgaans door ziekte. Gemiddeld waren er per klas 5,2% van de leerlingen afwezig. Dat betekent dat de respons binnen de school bijzonder

hoog was (gemiddeld 95%). In 35,6% van de klassen waren alle leerlingen aanwezig. Een aantal vragenlijsten is nooit bij het Trimbos-instituut aangekomen en zijn zoek geraakt in de post. Het gaat hier om de lijsten van 6 klassen. Bij 5 klassen lukte het niet de vragenlijsten op tijd af te nemen en bij één school werd besloten niet mee te doen met de eerste klas omdat de vragenlijst vragen over seksualiteit bevatte. In het HBSC heeft een schoning op item-niveau plaatsgevonden. Er zijn geen vragenlijsten verwijderd uit de steekproef.

NSO

De procedure die gevolgd is in het NSO is wezenlijk anders dan die van het HBSC. In het NSO zijn in eerste instantie alle schooldirecties in Nederland aangeschreven die bekend zijn bij het ministerie van OCenW. In totaal gaat het om 1.228 directies van instellingen voor voortgezet onderwijs (1.187 voor vmbo, havo en vwo en 41 voor mbo). Deze scholen zijn benaderd via een brochure met daarin een verzoek tot deelname. Telefonisch contact is er niet gezocht. 130 directies voor vmbo, havo en vwo en 1 mbo-opleiding reageerden positief op de oproep. Voor het vmbo, de havo en het vwo is dit 11% van het totaal van 1.187 directies dat Nederland rijk is. In hoeverre er hierbij sprake is geweest van zelfselectie, dus dat bijvoorbeeld vooral 'goede' scholen die zich graag profileren hebben toegezegd, is onbekend. Feit is echter wel dat de kans op dergelijke selectieprocessen bijzonder groot is bij zo'n lage respons. De meeste scholen hebben geen reden voor niet-deelname opgegeven. De scholen die dat wel hadden gedaan, gaven doorgaans aan geen tijd te hebben of al mee te doen aan andere onderzoeken.

De respons onder mbo-scholen bleek in eerste instantie extreem laag te zijn: slechts één opleiding wilde meedoen. Om dit aantal te verhogen, zijn extra wervingsactiviteiten op touw gezet. Er is telefonisch contact gezocht met alle 41 centrale ROC's in Nederland. Daaruit bleek dat er sprake was van een grote enquête-moeheid onder mbo-opleidingen. Daarnaast werd gewezen op de beperkte relevantie van het onderzoek voor de school en het vermoeden dat leerlingen niet gemotiveerd zouden zijn geweest om de boekjes in te vullen. Toch heeft deze actie tot gevolg gehad dat het aantal deelnemers groeide tot tien opleidingen verspreid over negen verschillende ROC's. Deze scholen bevonden zich in het westen, oosten en zuiden van het land en vormden daarmee geen goede afspiegeling van de landelijke verdeling over de vier regio's.

Uiteindelijk zijn uit de groep geïnteresseerde scholen 70 scholen getrokken: 60 voor vmbo, havo en vwo en de 10 mbo-opleidingen (53% van het totaal aantal geïnteresseerde scholen). De vmbo-, havo- en vwo-scholen is zo getrokken dat zij zo goed mogelijk verdeeld waren over provincies, schooltypen, leerjaren en denominaties. Aan de getrokken scholen zijn vragenlijsten toegestuurd die in de klas zijn afgenomen. De keuze voor de klassen is aan de school overgelaten. Het NSO bevat geen informatie over de vraag of er verschillen bestaan tussen de deelnemende en niet-deelnemende klassen binnen de scholen. Het is, anders gezegd, niet uit te sluiten dat docenten er vaker voor hebben gekozen de 'goede' klassen mee te laten doen. Ook

hebben in sommige gevallen meerdere klassen van eenzelfde leerjaar meegedaan aan het NSO, bijvoorbeeld twee 4-havo klassen of brugklassen. In het Scholierenonderzoek is verder geen gebruik gemaakt van zogenaamde absentielijsten, waardoor onbekend is hoeveel leerlingen afwezig waren tijdens de afname en hoe hoog de respons binnen de scholen was.

Vooraf was aan de scholen doorgegeven dat de afnametijd van het NSO twee lessen zou bedragen. Met name voor vmbo-leerlingen bleek dit vaak aan de korte kant te zijn en werden regelmatig drie lessen uitgetrokken. Het tijdstip van afname is overgelaten aan de school. Op 15 januari 2002 – de vooraf opgegeven sluitingsdatum van het onderzoek – bleek dat er te weinig bruikbare vragenlijsten waren teruggestuurd. Scholen die niks hadden opgestuurd – in totaal 25%, waaronder op één na alle mbo-opleidingen – hadden vaak nog geen tijd gehad om alles rond te krijgen, maar wilden meestal nog wel meedoen, zo bleek uit het telefonische contact dat er met hen is geweest. Het NIBUD nam waar dat het al dan niet terugsturen van de lijsten niet selectief gebeurde voor vmbo, havo en vwo scholen.

Voor de scholen die nog mee wilden doen is de inzendtermijn verlengd; in één geval tot 1 maart 2002, voor de rest gold een vroegere sluitingsdatum. Om te voorkomen dat er uiteindelijk te weinig vragenlijsten zouden terugkomen, niet in de laatste plaats omdat bleek dat sommige scholen met minder leerlingen meededen dan van te voren was ingeschat, is bovendien besloten 8 scholen van de reservelijst van 60 scholen te benaderen (excl. mbo). Deze scholen zijn overeenkomstig de vier selectiecriteria gekozen.

Van de binnengekomen vragenlijsten zijn ruim 500 vragenlijsten bij de eerste (handmatige) schoning verwijderd, omdat er zichtbaar fouten waren gemaakt of omdat minder dan de helft was ingevuld.⁷ Met de tweede schoning per computer zijn nog eens 58 vragenlijsten verwijderd. Dit heeft uiteindelijk geresulteerd in een bruikbare steekproef van 9.782 leerlingen exclusief mbo. De respons onder mbo-leerlingen bleek aan het eind van het onderzoek alsnog dermate laag te zijn – 269 leerlingen – dat deze groep niet meer is opgenomen in de steekproef en bij verdere analyses buiten beschouwing is gelaten.

Tussentijdse vergelijking

Het mag duidelijk zijn dat de steekproefprocedures van beide onderzoeken zichtbaar verschillen. Werden in het HBSC schooldirecties en klassen at random getrokken en vervolgens actief benaderd en ondersteund, in het NSO zijn, van de scholen die positief hebben gereageerd op de oproep tot deelname, enkele geselecteerd die vervolgens zelf mochten bepalen welke klassen mee zouden doen aan het onderzoek. In het NSO is, met andere woorden, veel aan het veld zelf over gelaten. Wat betekent dit alles? Is één van de procedures beter en, zo ja, welke?

Volgens de methodologische literatuur komt de representativiteit van een onderzoek niet in gevaar (als gevolg van een methodologische fout) als er gehandeld wordt volgens een bepaalde steekproefprocedure. Deze houdt onder meer in de scholen en klassen aselect getrokken dienen te zijn en een kans groter dan 0 hebben om in de

steekproef te belanden. Dat betekent dat alleen de representativiteitsclaim van het HBSC onderzoek niet in het gedrang komt door de steekproefprocedure. De procedure van het NSO kent daarentegen in haar opzet vele zelfselectiemomenten (school, klas), waardoor de kans op het verzamelen van een niet-representatieve steekproef (te) groot is. De representativiteitsclaim van dit onderzoek is daarom per definitie onterecht.

Toch staat de representativiteitsclaim van het hbsc enigszins onder druk. Dit onderzoek wordt – net zoals het nso, zij het in beduidend mindere mate – geplaagd door een relatief grote nonrespons. De meerderheid van de benaderde scholen deed niet mee aan het onderzoek, waardoor de kans op vertekening van gegevens toeneemt en de representativiteit daarvan problematisch kan worden. In wetenschappelijke literatuur wordt er doorgaans vanuit gegaan dat de respons tenminste 70% moet te zijn, wil de representativiteitsclaim met overtuiging gehandhaafd kunnen worden (Fowler 2002; www.europeansocialsurvey.org). Ook al is dit percentage hoog en wordt het in de praktijk vaak niet gehaald, dan nog kan geargumenteed worden dat het responspercentage van het HBSC (45%) te laag is waardoor de kans op selectieve nonrespons en dus op vertekening aanzienlijk is.

3.2 Achtergrondvariabelen

Omdat de representativiteitsclaim van het NSO niet terecht is als gevolg van de steekproefprocedure en de claim van het HBSC problemen kent, doet de vraag zich voor wat het effect hiervan is. Het is daarbij onmogelijk alle denkbare effecten te bestuderen, omdat de gegevens hiertoe veelal ontbreken. Zo blijft onbekend of er wezenlijke verschillen bestaan de meningen van respondenten en non-respondenten. Wel kunnen we nagaan of er verschillen zijn in het voorkomen van verschillende groepen jongeren in de steekproeven. Ook kunnen we bestuderen of de antwoordpatronen van de jongeren uit het HBSC en het NSO overeenkomen. In deze paragraaf richten we ons op de subgroepen jongeren in de steekproeven. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op hun antwoordpatronen.

Het HBSC en het NSO worden op vijf achtergrondvariabelen vergeleken: leerjaar, leeftijd, sekse, schooltype en etniciteit. Deze variabelen spelen in beide onderzoeken een centrale rol. Bij het vergelijken van deze variabelen wordt zowel gekeken naar de ongewogen als gewogen gegevens. Ons ijkpunt voor de populatiecijfers van het CBS en van OCenW is het schooljaar 2001-2002, waarin zowel het HBSC en het NSO zijn uitgevoerd.⁸

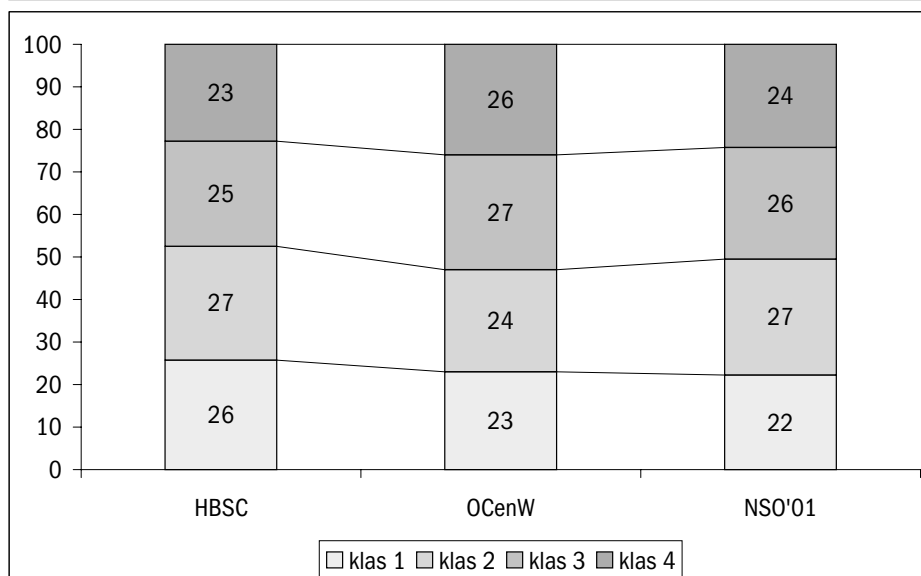
3.2.1 Leerjaar en leeftijd

De achtergrondvariabele 'leerjaar' is een interessante variabele, omdat, zoals beschreven, er belangrijke verschillen zijn in de wijze waarop in beide onderzoeken de klassen zijn geselecteerd (aselect versus zelfselectie). Wat betekent dit voor de vertegenwoordiging van jongeren uit de verschillende leerjaren in de steekproeven? Hoeveel kinderen uit de eerste vier leerjaren van het vmbo en het avo zijn opgenomen in het HBSC en NSO? En, corresponderen deze verdelingen met de verdeling van OCenW voor Nederland?

De vraag naar leerjaar, die als één van de eerste aan de orde komt in beide onderzoeken, kent over het geheel genomen weinig missing values (HBSC vraag 2; NSO vraag 1). Slechts 4 respondenten in het NSO en 26 in HBSC hebben deze vraag open gelaten.

De ongewogen verdelingen van het HBSC en NSO blijken in grote lijnen overeen te komen met de verdeling van OCenW (figuur 1). Slechts kleine verschillen doen zich voor. Het HBSC bevat, in vergelijking met het OCenW en het NSO, een klein overschot aan eersteklassers. Beide onderzoeken kennen bovendien een klein overschot aan tweedeklassers en klein tekort aan vierdeklassers.

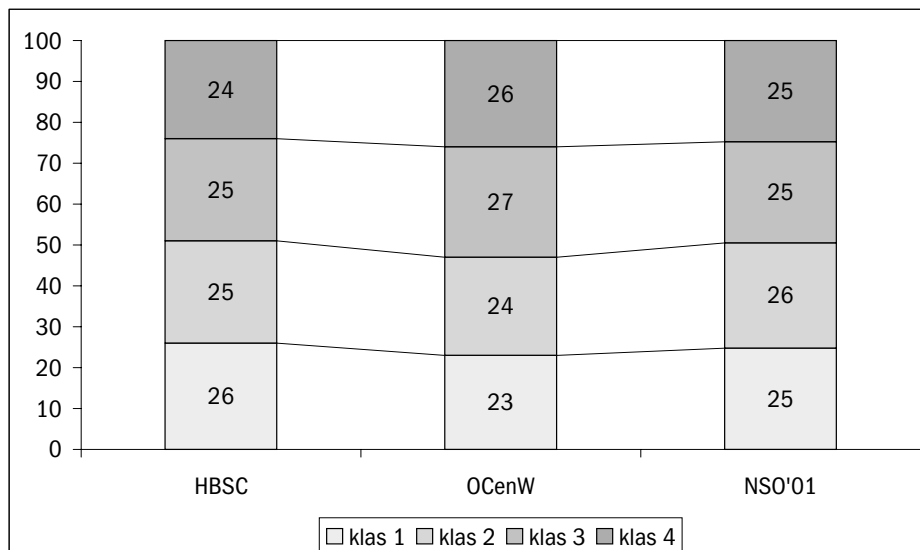
Figuur 1 Ongewogen gegevens voor leerjaar

Bron: Trimbos (HBSC 2001), SCP/NIBUD (NSO 2001), OCenW (2002)

In zowel het HBSC als het NSO wordt gewogen naar leerjaar. Daarbij dient opgemerkt te worden dat in het NSO voor alle leerjaren van het avo wordt gewogen en niet alleen voor de eerste vier klassen, zoals in het HBSC. Figuur 2 laat zien dat beide verdelingen iets veranderen na weging. In beide onderzoeken wordt iets gecorrigeerd voor het overschot aan tweedeklassers en het tekort aan vierdeklassers. Daarmee lijken beide onderzoeken een tamelijk goede afspiegeling te zijn van de Nederlandse situatie.

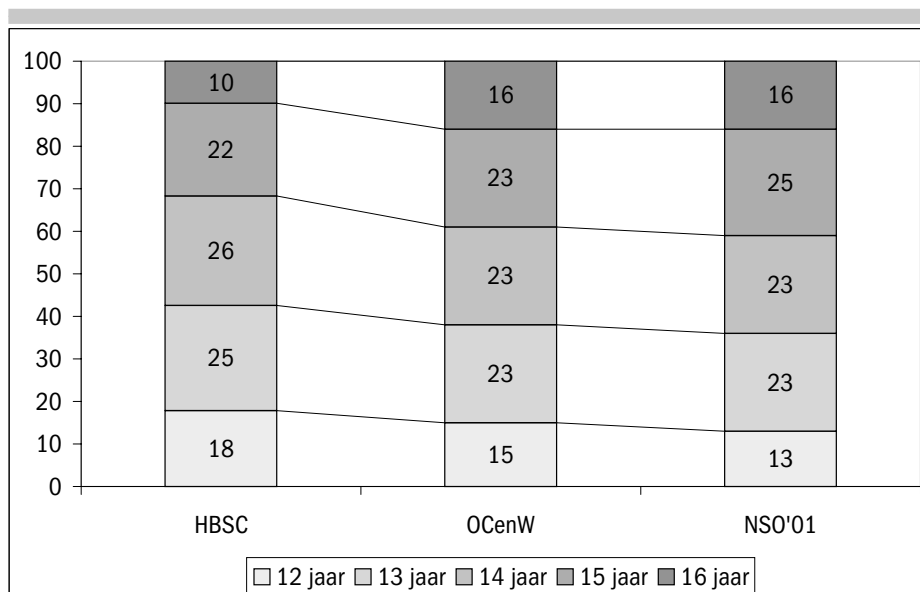
Figuur 2 Gewogen gegevens voor leerjaar

Bron: Trimbos (HBSC 2001), SCP/NIBUD (NSO 2001), OCenW (2002)

In beide onderzoeken worden uitspraken doorgaans niet op klassenniveau, maar op leeftijdsniveau gedaan. In plaats van resultaten te presenteren voor eerste- en tweedeklassers, wordt gerapporteerd over 12-, 13- en 14-jarigen. Bij het maken van leeftijdsvergelijkingen wordt gebruik gemaakt van een specifieke leeftijdsvraag, die in beide onderzoeken goed is ingevuld (NSO: vraag 3; HBSC: vraag 5). Vooral het NSO laat een lage item nonrespons zien: 55 leerlingen in het NSO (0,5%) en 100 in het HBSC (1,7%) hebben deze vraag niet ingevuld.

Figuur 3 Ongewogen gegevens voor leeftijd

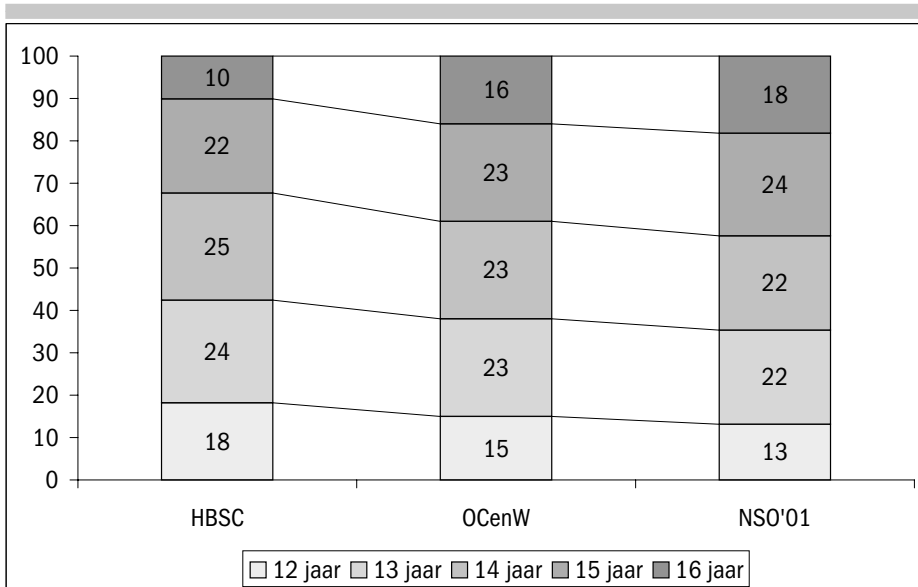

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

De ongewogen verdelingen van het HBSC en het NSO wijken zichtbaar af, zowel van elkaar als van de verdeling van OCenW (figuur 3). Zo bevat het NSO ten opzichte van het HBSC en OCenW relatief veel 15-jarigen en weinig 12-jarigen. Voor het HBSC geldt dat er betrekkelijk veel 12-, 13- en 14-jarigen zijn opgenomen in de steekproef, terwijl er naar rato weinig 16-jarigen meedoen. Omdat in het HBSC meer leeftijdsgroepen een afwijking vertonen ten opzichte van de cijfers van OCenW is de ongewogen leeftijdsverdeling van het NSO gunstiger te noemen.

Hoewel leeftijd in het HBSC en het NSO een kernvariabele is waar uitgebreid over wordt gerapporteerd, wegen beide onderzoeken hier niet voor. Er wordt, zoals gezegd, gewogen voor leerjaar, wat sterk verband houdt met leeftijd maar niet geheel hetzelfde is. Gegeven de sterke correlatie tussen beide variabelen is het echter niet uit te sluiten dat de weegfactoren van beide onderzoeken de variabele 'leeftijd' toch in meer of mindere mate beïnvloeden (indirecte weging).

Figuur 4 Gewogen gegevens voor leeftijd

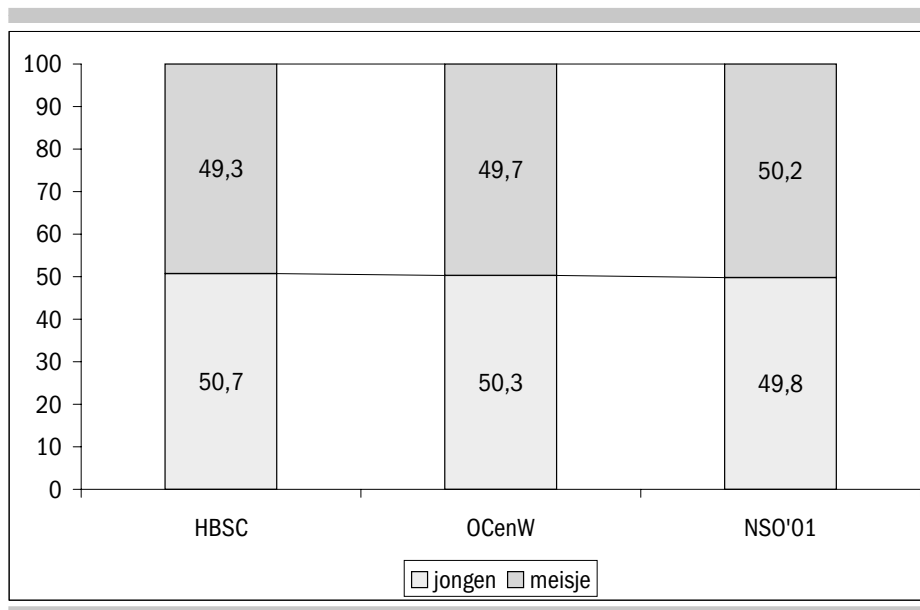
Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

Figuur 4 laat de leeftijdsverdeling zien die ontstaan is na weging naar leerjaar. De gewogen leeftijdsverdeling van het NSO benadert de OCenW verdeling beter dan de gewogen verdeling van het HBSC. De uitspraken van het eerste onderzoek over verschillende leeftijdsgroepen kunnen dan ook als een betere afspiegeling van de populatie worden beschouwd dan die van het tweede onderzoek.

3.2.2 Sekse

De vraag 'ben je een jongen of een meisjes' – vraag 4 in het NSO en vraag 1 in het HBSC – is eveneens goed ingevuld door de respondenten. Slechts vier respondenten in het HBSC (0,1%) en 85 in het NSO (0,9%) hebben deze vraag niet ingevuld.

Figuur 5 Ongewogen gegevens voor sekse

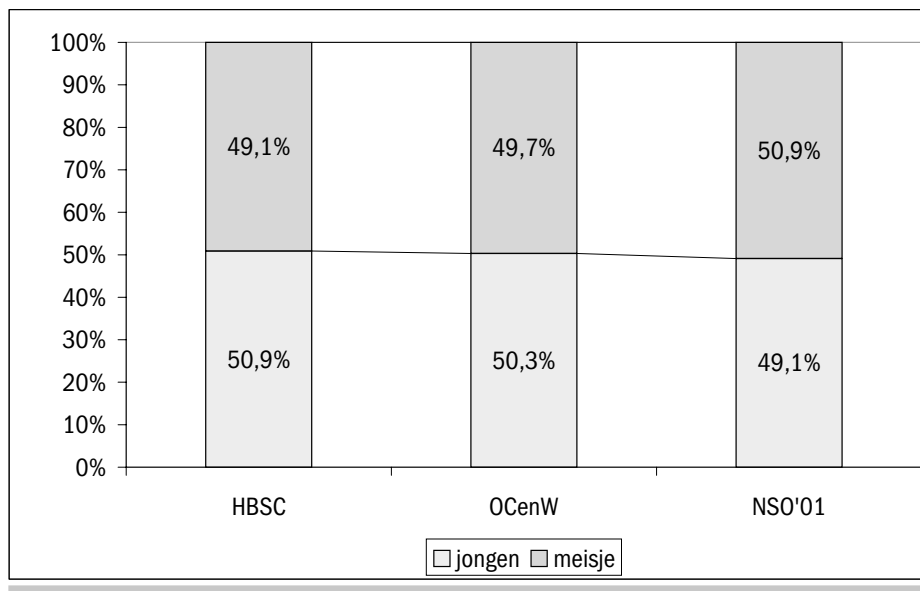
Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

De ongewogen sekseverdelingen van het NSO en HBSC wijken weinig van elkaar en van de verdeling van OCenW af. De verdeling van het HBSC benadert de OCenW verdeling iets beter dan die van het NSO. De gevonden verschillen zijn echter bijzonder klein.

Ook al benadert de ongewogen sekseverdeling van het HBSC de OCenW verdeling in sterke mate, toch wordt in dit onderzoek gewogen wordt voor sekse. Het is niet duidelijk wat hier de reden voor is. Bovendien blijkt de sekseverdeling van het HBSC nauwelijks te verbeteren na weging (figuur 6).

In het NSO wordt niet gewogen naar sekse. Het gebruik van de weefactor in het NSO leidt evenwel tot een licht ongunstiger sekseverdeling. De gevonden verschillen zijn echter bijzonder klein. De conclusie dient dan ook te zijn dat in beide onderzoeken jongens en meisjes goed vertegenwoordigd zijn, zowel voor als na weging.

Figuur 6 Gewogen gegevens voor sekse

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

3.2.3 Schooltype

In het NSO deed zich bij de vraag over schooltype (vraag 2) geen item nonrespons voor. Dit komt onder meer omdat ontbrekende cijfers zijn aangevuld met behulp van andere informatie. In hoeveel gevallen informatie ontbrak is echter onbekend. Voor het HBSC is wel duidelijk dat er de nodige problemen waren met betrekking tot deze vraag (vraag 6). Eerste analyses wezen uit dat meer dan een kwart van de leerlingen deze vraag niet hadden ingevuld (1534 respondenten = 26,8%). Deze hoge nonrespons maakt dat de gegevens van het NSO in principe als betrouwbaarder kunnen worden aangemerkt dan de gegevens van het HBSC.

Verdere analyses wijzen niet direct op selectieve nonrespons. De vraag naar schooltype, die in het HBSC anders is gesteld en vormgegeven dan in het NSO (box 1), heeft naar het zich laat aanzien zowel brugklassers als de ouderejaars op het verkeerde been gezet. Voor brugklassers is het niet altijd mogelijk de opties achter de categorie 'brugklas' in te vullen. De keuze voor een bepaald schooltype wordt immers veelal pas na de brugklas gemaakt, terwijl in het brugjaar nog sprake is van stromen (zoals havo/vwo). Wat bij de tweede-, derde- en vierdejaarsleerlingen tot een hoge nonrespons heeft geleid, is onduidelijk. Misschien was het voor enkelen verwarrend twee keer in één vraag dezelfde schoolniveaus te zien staan – zowel achter de optie 'brugklas' als na de optie 'brugklas' (zie box 1). Mogelijkerwijs heeft dit geresulteerd in het niet of fout invullen van deze vraag.

Box 1

Vraag 2 NSO naar schooltype

2. Op welk schooltype zit je? (kruis één van de onderstaande hokjes aan)

- VBO/IVBO
- VMBO
- MBO
- MAVO
- HAVO
- VWO
- brugperiode
- anders

Vraag 6 HBSC naar schooltype

6. Welk schooltype volg je?

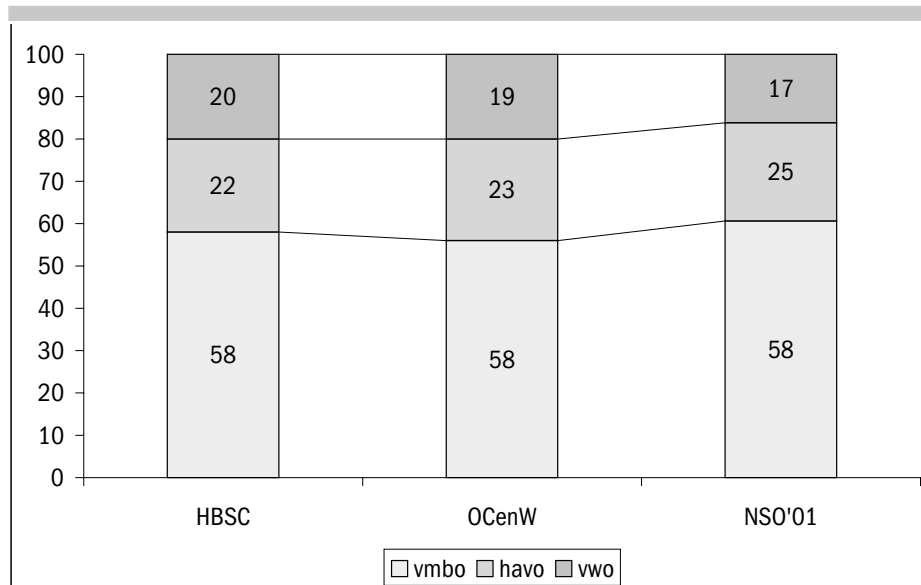
- Brugklas (geef aan welke combinatie)
- VMBO-praktijk/VMBO-beroep (VBO)
- VMBO-theorie/VMBO-gemengd (MAVO)
- HAVO
- VWO
- VMBO-praktijk/VMBO-beroep (VBO)
- VMBO-theorie/VMBO-gemengd (MAVO)
- HAVO
- VWO/gymnasium

Deze stand van zaken heeft de HBSC onderzoekers ertoe aangezet de vraag naar schooltype drastisch op te schonen. Met behulp van informatie van de klas en antwoorden van andere leerlingen zijn de ontbrekende antwoorden voor zover mogelijk ingevuld. Een nieuwe variabele ‘schoolniveau’ is geconstrueerd bestaande uit vier categorieën (vbo/mavo, mavo/havo, havo/vwo en vwo) die vervolgens ‘naar beneden zijn afgerond’ (vbo/mavo werd vbo; mavo/havo werd mavo; havo/vwo is veranderd in havo en vwo bleef vwo). Deze wijze van opschoning betekent dat variabele ‘schoolniveau’ niet het daadwerkelijk schoolniveau van de jongeren weergeeft. Er is in feite sprake van een onderwaardering van het werkelijke schoolniveau.

Omdat de nieuwe variabele ‘schoolniveau’, die slechts 21 missing values kent, gebruikt is in de analyses en publicatie van het Trimbos-instituut, richten wij ons hierop. Bij de vergelijking van het hbcs en het nso met cijfers van ocnw zullen echter drie in plaats van vier schoolniveaus worden onderscheiden, te weten vmbo (vbo + mavo), havo en vwo. De reden hiervoor is dat in 1998 de wet mavo/vbo/vso is aangenomen die tot doel heeft het vbo en de mavo om te buigen tot vmbo; een proces dat in 2003 moet zijn afgerond (www.minocnw.nl). Aangezien de cijfers van het ocnw

op deze ontwikkeling zijn afgestemd, wordt deze indeling gehanteerd. De brugklassen zijn bij de analyses buiten beschouwing gelaten.

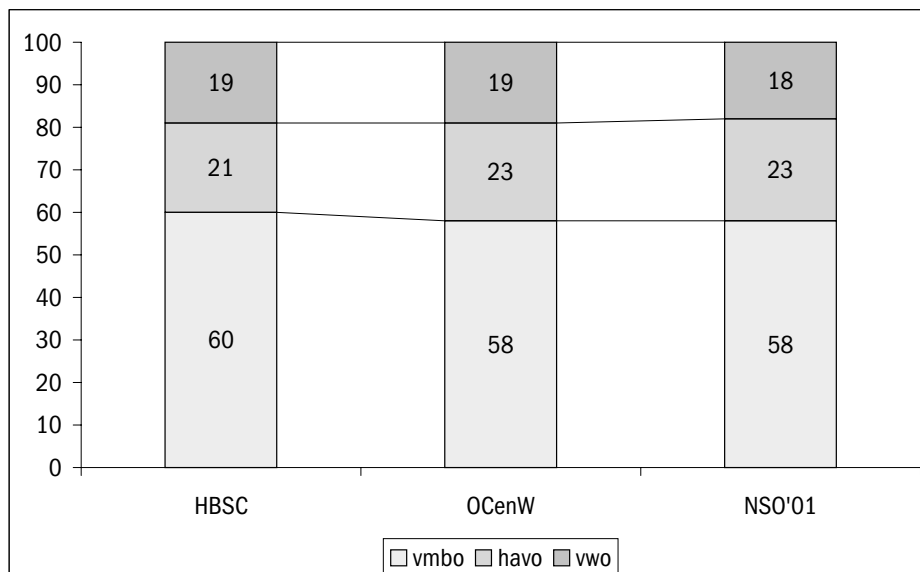
Figuur 7 Ongewogen gegevens voor schoolniveau

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

Kijken we naar de ongewogen gegevens dan blijkt dat beide verdelingen slechts kleine afwijkingen ten opzichte van de OCenW verdeling laten zien (figuur 7). Met name het HBSC laat een gunstige verdeling zien. Het NSO kent een klein overschot aan havo-leerlingen en een klein tekort aan vwo-ers. Na weging trekt de verdeling van de NSO iets recht (figuur 8). Er wordt gecorrigeerd voor het relatieve gebrek aan vwo-leerlingen en het overschot aan havo-leerlingen. Definitieve uitspraken over de representativiteit van de NSO- en HBSC-verdelingen blijft echter moeilijk, gezien het feit dat de HBSC-verdeling, in tegenstelling tot de NSO-verdeling, geen zicht biedt op het feitelijke schoolniveau van de jongeren.

Figuur 8 Gewogen gegevens voor schoolniveau

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

3.2.4 Etniciteit

Naast leerjaar, leeftijd, sekse en schooljaar speelt etniciteit in beide onderzoeken een belangrijke rol. De behoefte te achterhalen hoe groepen jongeren van verschillende etnische achtergronden aankijken tegen uiteenlopende kwesties is groot. In beide onderzoeken wordt niet gewogen naar etniciteit. Bovendien kennen de populatiecijfers die op dit moment beschikbaar zijn over allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs beperkingen. Zo is wel bekend hoeveel leerlingen in het gehele voortgezet onderwijs zitten die behoren tot een culturele minderheid. Maar onduidelijk is precies hoeveel jongeren van verschillende etnische groeperingen in Nederland er op het vmbo en in de eerste vier jaar van het avo zitten.

Wanneer we een vergelijking maken van het NSO en het HBSC met de gegevens van het CBS, dan zien we dat deze sterk overeenkomen, zij het dat de allochtonen in het HBSC iets zijn oververtegenwoordigd en in het NSO iets ondervertegenwoordigd. Beide onderzoeken bevatten wat te weinig Antillianen en het NSO te weinig Turken.

Tabel 3 Etnische herkomst van respondenten in HBSC en NSO vergeleken met landelijke gegevens (2001)

	HBSC	CBS	NSO
autochtoon ^a	87,9	88,7	89,6
Surinaams	3,8	3,3	3,3
Antilliaans	1,0	1,3	0,9
Turks	3,3	3,4	2,5
Marokkaans	3,9	3,4	3,7
totaal	100,0	100,0	100,0

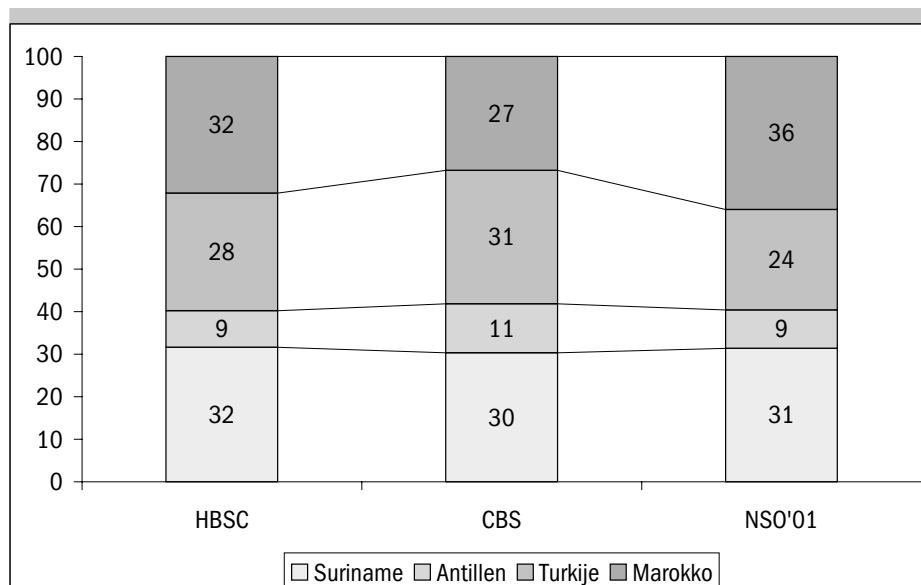
a In deze categorie zitten ook de allochtonen die niet tot een van de vier grootste minderheidsgroepen behoren.

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), CBS (Statline)

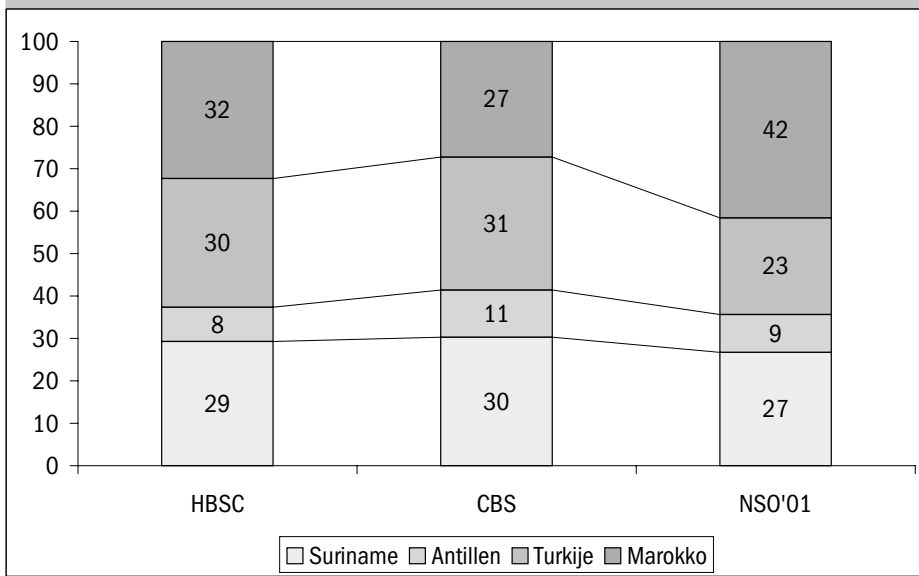
In de volgende figuren zijn de autochtonen buiten beschouwing gelaten en kijken we meer specifiek naar de verdeling van de leden van de etnische minderheden in de beide steekproeven en binnen de bevolking van 12-17 jaar.

Figuur 9 laat zien dat beide studies een overschot aan Marokkaanse jongeren kennen. In het NSO zijn bovendien naar rato weinig Turkse jongeren opgenomen in de steekproef. Weging brengt weinig positieve verandering. Met name de NSO verdeling wijkt af, zo laat figuur 10 zien, maar ook de HBSC verdeling kent tekortkomingen als het gaat om Marokkaanse jongeren. Beide onderzoeken lijken, kortom, niet geheel representatief te zijn voor de Nederlandse situatie.

Figuur 9 Ongewogen gegevens voor etniciteit

Figuur 10 Gewogen gegevens voor etniciteit

Bron: Trimbos (HBSC '01), SCP/NIBUD (NSO '01), OCenW ('02)

4. Itemvergelijking

In hoofdstuk drie zagen we dat verschillende steekproefprocedures geen (grote) gevolgen hoeven te hebben voor de vertegenwoordiging van bepaalde groepen jeugd in de steekproeven. Maar hoe zit dat met antwoorden op de vragen die zijn gesteld in de vragenlijsten? Zijn er duidelijke verschillen tussen de antwoordpatronen van de HBSC- en NSO-jongeren? Om dit te kunnen onderzoeken worden de gelijklopende items die zijn opgenomen in beide onderzoeken met elkaar vergeleken. Het betreft hier één item over het welbevinden van jongeren en 16 items over hun muziekvoorkeuren.

Het vertrekpunt bij de analyses is drieledig:

1. Allereerst is vertrokken vanuit het idee dat de gemiddelden en de varianties van het HBSC en het NSO op de vergelijkbare items dienen te corresponderen. Zo niet, dan zouden allerlei 'toevalligheden' zich kunnen hebben voorgedaan die gevonden verschillen kunnen verklaren.

2. Ten tweede is gekeken hoe de antwoordpatronen uit de twee steekproeven (HBSC en NSO) zich tot elkaar verhouden met gegevens uit hun respectievelijke bootstrap om zo een uitspraak te kunnen doen over de datakwaliteit (lees: betrouwbaarheid). Bootstrappen is een techniek waarbij aselekt vele substeekproeven worden getrokken uit een steekproef. Hier zijn uit zowel de HBSC-steekproef als de NSO-steekproef 10.000 substeekproeven van omvang 100 getrokken. Per substeekproef worden dan parameters, zoals gemiddelde en variantie, opgeslagen. Uit deze opgeslagen parameters ontstaat per parameter dan weer een verdeling met hun eigen gemiddelde, variantie, mediaan en modus. Binnen deze 'hogere orde' verdelingen zijn met name de spreidingsmaten interessant om goed naar te kijken. Want, hoe groter de spreiding, des te lager de nauwkeurigheid.

3. Tot slot de analyse van de item nonrespons op de vragen. Wanneer er op een vraag veel item nonrespons is, is dat vaak het gevolg van fouten in de vragenlijst. Er zijn vele type fouten. Te denken valt aan onduidelijke lay-out of vragen, slechte routing, te lange vragenlijst waardoor de scholieren vermoeid raken en niets meer invullen. Sterker nog, bij veel item nonrespons kan van de scholieren die wel wat invullen ook niet met grote stelligheid worden aangenomen dat de opgegeven waarde accuraat hun mening reflecteert.

4.1 Welbevinden

In beide onderzoeken staat de vraag naar het welbevinden van jongeren iets voorbij het midden van de vragenlijst (box 2). De vragenlijst van het NSO is echter beduidend langer dan die van het HBSC, waardoor de kans op vragenlijstvermoeidheid onder deze respondenten groter is. Bovendien komt de welbevindenvraag in het HBSC als eerste aan bod bij het kopje 'gezondheid en welzijn', terwijl het in het NSO de één na laatste vraag is.

Ook zijn er twee verschillen in de manier waarop de vraag naar welbevinden aan de jongeren is voorgelegd. In het HBSC konden de jongeren een score geven van 0 tot en met 10, waarbij 0 staat voor 'het slechtste leven dat ik me kan voorstellen' en 10 voor 'het beste leven dat ik me kan voorstellen'. In het NSO liepen de categorieën van 1 tot en met 10. Bovendien is de welbevindenvraag in het NSO uitgebreid met een vraag over het welbevinden in het verleden en één over de verwachtingen omtrent het welbevinden in de toekomst. Deze uitbereiding is niet opgenomen in het HBSC. Het is de vraag in hoeverre deze verschillen mede hebben geleid tot verschillen in de antwoorden van de jongeren.

Box 2

Hiernaast staat een ladder. De '10' aan de top van de ladder betekent het beste leven dat je je kunt voorstellen. De '0' onderaan betekent het slechtste leven dat je je kunt voorstellen. Op welke plaats op de ladder staat jouw leven over het algemeen?

Zet een kruisje in het hokje naast het cijfer dat het beste klopt met hoe jij je nu voelt over je leven.

- 10 Beste leven dat ik me kan voorstellen
- 9
- 8
- 7
- 6
- 5
- 4
- 3
- 2
- 1

4.1.1 Vergelijking van geobserveerde waarden tussen HBSC en NSO

Om de antwoorden van de jongeren te kunnen vergelijken, zijn allereerst de antwoordcategorieën van beide onderzoeken op elkaar afgestemd. Aangezien maar 19 jongeren een 0 hadden ingevuld in het HBSC (0,3%), is besloten deze categorie samen te voegen met de categorie 1, zodat voor zowel het HBSC als het NSO twee dezelfde schalen ontstonden.

De antwoorden van beide groepen jeugd blijken nauwelijks te verschillen (tabel 3). De geobserveerde gemiddelden en varianties van het NSO en het HBSC wijken niet erg veel van elkaar af.¹⁰ Het gemiddelde cijfer dat aan het huidige leven wordt gegeven is volgens het HBSC een 7,9 en volgens het NSO een 7,8. De variantie verschilt iets. Het NSO kent een iets grotere diversiteit in de cijfers die aan het huidige leven worden gegeven dan het HBSC (3,3 voor het NSO versus 2,5 voor het HBSC).

Tabel 3 Gemiddelden en varianties van het HBSC en NSO op de welbevinden-vraag

	N	gemiddelde	variantie
HBSC	5630	7,9	2,5
NSO	8618	7,8	3,3

Bron: Trimbos (HBSC 2001), SCP/NIBUD (NSO 2001)

4.1.2 Antwoordpatronen

Uit de bootstrap blijkt dat de spreiding van de gemiddelden iets groter is in het HBSC (0.252) dan in het NSO (0.233). Wat betreft de spreiding van de varianties geldt precies het omgekeerde (0.894;0.901) (tabel 4). Vanwege het feit dat én de verschillen klein zijn én de richtingen in beide verdelingen (die van de gemiddelden en die van de varianties) de andere kant op wijzen, kan er niets worden geconcludeerd over de datakwaliteit uit deze bootstrap. Ook de modi en medianen bieden geen uitkomst. Het enige dat geconcludeerd kan worden, is dat beide steekproeven erg vergelijkbare antwoordpatronen hebben.

Tabel 4

	bootstrap HBSC	bootstrap NSO
gemiddelde	7,939	7,799
standaardafwijking van gemiddelde	0,252	0,233
modus van gemiddelde	7,956	7,811
mediaan van gemiddelde	7,944	7,804
variantie	2,499	3,313
standaardafwijking van variantie	0,894	0,901
modus van variantie	2,114	3,113
mediaan van variantie	2,354	3,234

4.1.3 Item non respons

Nu wordt gekeken naar de item non respons op de welbevindenvraag in beide steekproeven. Het NSO kent een beduidend grotere item nonrespons percentage dan in het HBSC – 11,9% in het NSO tegenover 2% in het HBSC – wat niet losgezien kan worden van de verschillen tussen de vragenlijsten (langere vragenlijst, uitgebreide welbevindenvraag). Op basis van de item nonrespons kunnen de uitkomsten van de HBSC welbevindenvraag als betrouwbaarder worden aangemerkt.

Is de item non respons op de NSO welbevindenvraag random? Het antwoord op deze vraag blijkt nee te zijn. Een vergelijking tussen uitvallers en antwoorders in het NSO op enkele achtergrondkenmerken (leeftijd, sekse, schoolniveau) laat zien dat er geen sprake is random uitval.¹¹ Zo vullen scholieren in hogere opleidingen (vwo, havo) vaker de vraag naar welbevinden in dan scholieren in lagere opleidingen

(vbo/ivbo, vmbo). Bovendien hebben jongens iets vaker deze vraag niet beantwoord dan meisjes. Tot slot lijken jongere scholieren (12, 13) de vraag naar welbevinden iets vaker niet in te vullen dan oudere scholieren (16,17).¹²

Uit het Scholierenonderzoek en het HBSC, maar ook uit andere literatuur waar deze vraag aan de orde komt, blijkt dat er verschillen bestaan tussen de antwoordpatronen van jongens en meisjes op de welbevindenvraag. Jongens schatten in het algemeen hun welbevinden hoger in dan meisjes (zie bijlage 1). Tussen de schoolniveaus bestaan daarentegen geen noemenswaardige verschillen. Op basis hiervan zou verwacht mogen worden dat de gemiddelden van beide onderzoeken beduidend zouden verschillen. Minder jongens in de groep antwoorders zou een zichtbaar lager gemiddelde moeten geven gegeven dat jongens doorgaans positiever over hun welbevinden zijn.

4.1.4 Tussentijdse conclusie

Deze gegevens laten zien dat verschillen in de plaats van de vraag in de vragenlijst en in de uitgebreidheid van de vraag van invloed kunnen zijn op de nonrespons. Tegelijkertijd blijken de antwoordpatronen van de respondenten die wel hebben gerespondeerd in hoge mate op elkaar te lijken en zijn er bij deze vraag geen duidelijke verschillen in mate waarin extreme antwoorden voorkomen. De antwoorden zijn vergelijkbaar, maar de kwaliteit van de HBSC-vraag, gezien de item non respons, lijkt beter.

4.2 Muziekvoorkeuren

Ook bij de muziekvragen doen zich een paar belangrijke verschillen tussen het HBSC en het NSO voor (box 3). Zo hebben deze vragen een andere plaats in de vragenlijsten van beide onderzoeken. In het NSO komt deze vraag in het begin aan de orde, terwijl in het HBSC het één van de laatste vragen is. Bovendien hebben de jongeren in het HBSC vlak voor de muziekvraag de Youth Self Report (YSR) ingevuld; de gestandaardiseerde vragenlijst over internaliserend en externaliserend probleemgedrag (pag. 10). Deze vragenlijst verschilt qua lay-out van de rest van de HBSC vragenlijst.

Box 3

Hieronder staan verschillende soorten muziek. Vind je de onderstaande muziek 'heel goed' of juist 'heel slecht', of iets daar tussen in?

Als je een muzieksoort niet kent, kies dan het hokje 'ken ik niet'.

	ken ik niet	heel slecht	niet goed slecht	goed	heel goed	
1 top40/hitparademuziek	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
2 klassieke muziek	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
3 house/trance/techno	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
4 soul/R&B	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
5 gothic/wave	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
6 punk/hardcore/grunge	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
7 heavy metal/hard rock	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
8 reggae	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
9 jazz/acid jazz/triphop/ambient	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
10 Nederlandse popmuziek	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
11 hiphop/rap	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
12 gospel/relipop	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
13 clubhouse/mellow	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
14 'gewone' rock	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
15 rai	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐
16 smartlappen	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐	6 ☐

4.2.1 Vergelijk van geobserveerde waarden tussen HBSC en NSO

Bij vergelijken van de waardering voor muziekstijlen van de jongeren uit de twee steekproeven is antwoordcategorie 1 ('ken ik niet') buiten de analyse gelaten. Dit is gebeurd omdat anders het ordinale karakter verstoord zou worden. Het antwoord 'ken ik niet' is geen antwoord op de waardering van een muziekstijl, eerder een antwoord op de populariteit van de stijl of de kennis over muziek van de jongeren.

De gemiddelde waardering voor alle muziekstijlen tussen de steekproeven is per dezelfde muziekstijl nagenoeg gelijk. Dus bijvoorbeeld klassieke muziek wordt in het HBSC en het NSO vergelijkbaar gewaardeerd. Ook de spreiding van de antwoorden komen erg overeen (tabel 4). In de HBSC-steekproef waarderen de jongeren bijna alle muziekstijlen net iets hoger dan de jongeren in de NSO-steekproef. Het verschil is echter te klein om daar een conclusie aan te verbinden. Enige grensgevallen zijn de waarderingen voor soul en hiphop.

Een vergelijkbare situatie voor de varianties van de muziekstijlen tussen de steekproeven wordt aangetroffen. De varianties zijn tussen de steekproeven per muziekstijl nagenoeg gelijk, maar de varianties in het hbcs zijn bijna allemaal hoger dan de varianties van de muziekstijlen uit de NSO-steekproef (behalve soul en hiphop). Het is niet zo verwonderlijk dat de verschillen tussen de gemiddelden het grootste zijn bij soul/r&b en hiphop/rap. De waardering voor de muziekstijlen soul/r&b en hiphop/rap (en top40/hitparade) is het hoogste en wanneer een gemiddelde in de richting komt van het maximum (of minimum) is de relatieve invloed van uitbijters het grootst. Hierdoor kan er dus fluctuatie optreden tussen beide steekproeven. De

hoge waardering voor top40/hitparade is niet verwonderlijk aangezien deze een hoge correlatie heeft met de hoogst gewaardeerde muziekstijlen. In de top40/hitparade komt nu eenmaal veel muziek uit die stijlen voor.

4.2.2.1 Antwoordpatronen

De muziekvragen hebben zes antwoordcategorieën. Categorie één staat voor (deze muzieksoort...) 'ken ik niet'. De categorieën twee tot en met zes vormen samen een ordinale schaal lopend van (ik vind deze muziek...) 'heel slecht' naar 'heel goed'. Omdat de antwoordcategorie 'ken ik niet' afbreuk doet aan het ordinale karakter van de overige antwoordcategorieën, worden ook hier, in dit eerste deel van de antwoordpatronen-analyse, de jongeren die een bepaalde muziekstijl niet kennen buiten beschouwing gelaten. De antwoordcategorie 'ken ik niet' maakt wel uit voor de conclusies over de datakwaliteit en wordt daarom apart behandeld.

Net zoals bij de welbevindenvraag zijn er bij het bootstrappen van de muziekvragen nauwelijks verschillen tussen de 'hogere orde'-gemiddelden en varianties uit de beide steekproeven. De 'hogere orde'-gemiddelden en varianties uit het HBSC zijn ook hier over het algemeen hoger dan die uit het NSO. Uit de spreidingmaat van zowel de 'hogere orde'-gemiddelde als de 'hogere orde'-variantie van de bootstrap komt een heel ander verhaal naar voren. Zoals eerder bij de welbevindenvraag zijn de spreidingsmaten hoger bij het HBSC dan bij het NSO, maar die verschillen zijn nu ook nog behoorlijk. Dit betekent dat de schattingen verkregen uit het HBSC als minder nauwkeurig kunnen worden bestempeld.

Tabel 5: Gemiddelden en varianties van het hbsc en NSO op de muziekvraag zonder categorie 1

	n	geobserveerd		bootstrap ^a			
		gemiddelde	variantie	gemiddelde	sdvgem ^b	variantie	sdvar ^c
top 40							
HBSC	4697	4,99	0,94	4,99	0.17	0,94	0.32
NSO	9073	4,98	0,84	4,98	0.11	0,84	0.21
klassieke muziek							
HBSC	4496	2,98	1,15	2,98	0.20	1,15	0.28
NSO	9111	2,98	1,14	2,98	0.14	1,15	0.21
house							
HBSC	4719	4,64	1,61	4,64	0.23	1,61	0.37
NSO	9224	4,58	1,56	4,58	0.16	1,56	0.24
soul							
HBSC	4297	4,83	1,32	4,84	0.22	1,32	0.38
NSO	8258	4,64	1,41	4,64	0.16	1,41	0.26
gothic/wave							
HBSC	2821	3,38	1,49	3,39	0.29	1,49	0.43
NSO	5066	3,35	1,45	3,35	0.21	1,45	0.31
punk/grunge							
HBSC	4154	3,46	1,82	3,46	0.26	1,82	0.38
NSO	8196	3,38	1,69	3,38	0.18	1,69	0.26
heavy metal							
HBSC	4310	3,60	1,94	3,60	0.26	1,94	0.36
NSO	8404	3,52	1,80	3,52	0.18	1,80	0.25
reggae							
HBSC	3500	3,91	1,48	3,91	0.26	1,47	0.34
NSO	6635	3,77	1,28	3,77	0.17	1,29	0.23
(acid) jazz							
HBSC	4091	3,65	1,39	3,66	0.23	1,39	0.31
NSO	7997	3,49	1,20	3,49	0.15	1,21	0.20
Nederlandse pop							
HBSC	4640	3,78	1,43	3,78	0.22	1,43	0.28
NSO	9222	3,93	1,34	3,92	0.15	1,34	0.19
hip hop/rap							
HBSC	4601	4,76	1,44	4,76	0.22	1,44	0.36
NSO	8867	4,52	1,46	4,53	0.15	1,46	0.23
gospel							
HBSC	2585	3,37	1,42	3,38	0.30	1,42	0.43
NSO	4961	3,36	1,43	3,37	0.21	1,43	0.30
clubhouse/mellow							
HBSC	2934	3,91	1,62	3,91	0.30	1,62	0.41
NSO	5659	3,82	1,45	3,82	0.20	1,44	0.27
gewone rock							
HBSC	4146	3,90	1,54	3,90	0.24	1,54	0.32
NSO	8258	3,86	1,48	3,87	0.16	1,49	0.21
rai							
HBSC	1620	3,34	1,53	3,34	0.40	1,54	0.67
NSO	2474	3,30	1,54	3,31	0.32	1,55	0.51
smartlappen							
HBSC	2489	2,98	1,27	2,98	0.29	1,27	0.48
NSO	5168	2,92	1,28	2,92	0.20	1,28	0.33

a Aantal iteraties = 10.000. n per substeekproef is 100

b Standaardafwijking van het 'hogere orde' gemiddelde

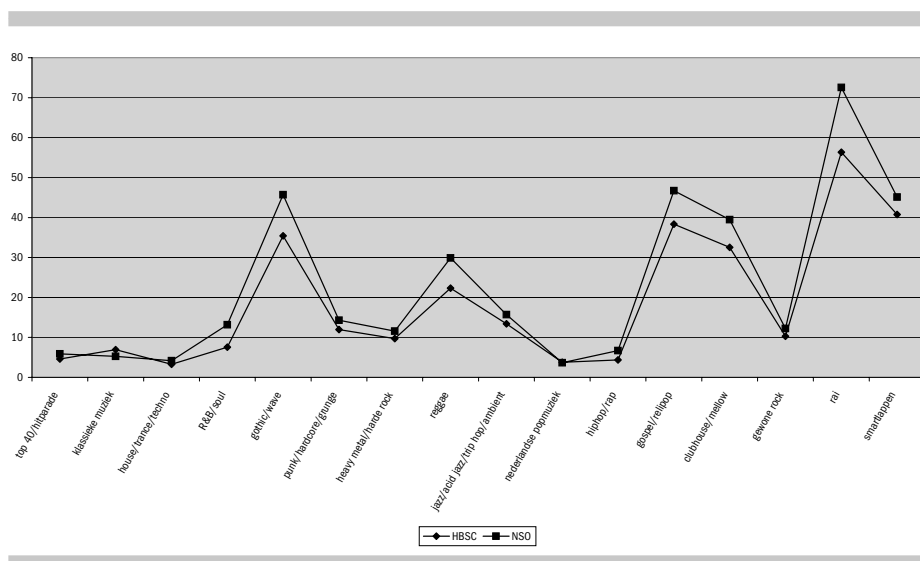
c Standaardafwijking van de 'hogere orde' variantie

Bron: Trimbos (HBSC 2001), SCP/NIBUD (NSO 2001)

4.2.2.2 De antwoordcategorie 'ken ik niet'

Van de antwoordcategorie 'ken ik niet' is door de jongeren in het NSO vaker gebruik gemaakt dan door de jongeren in het HBSC (zie figuur 11). In het bijzonder bij wat onbekendere muziekstijlen zoals gothic, rai, gospel en smartlappen. Betekent dit dan dat de jongeren uit HBSC meer van muziek weten of zijn jongeren uit het NSO eerlijker omdat aangeven dat ze niets weten over de muziekstijl? Een analyse van de item non respons zal hier duidelijkheid in brengen. In ieder geval kan wel geconcludeerd worden dat de antwoordpatronen met betrekking tot de 'ken ik niet' antwoordcategorie over de muziekstijlen heen weinig afwijkingen vertonen tussen beide steekproeven. In beide steekproeven kennen jongeren dezelfde muziekstijlen beter.

Figuur 11 'Ken ik niet'-antwoorden uitgezet als antwoordpercentages op de muziekstijlen

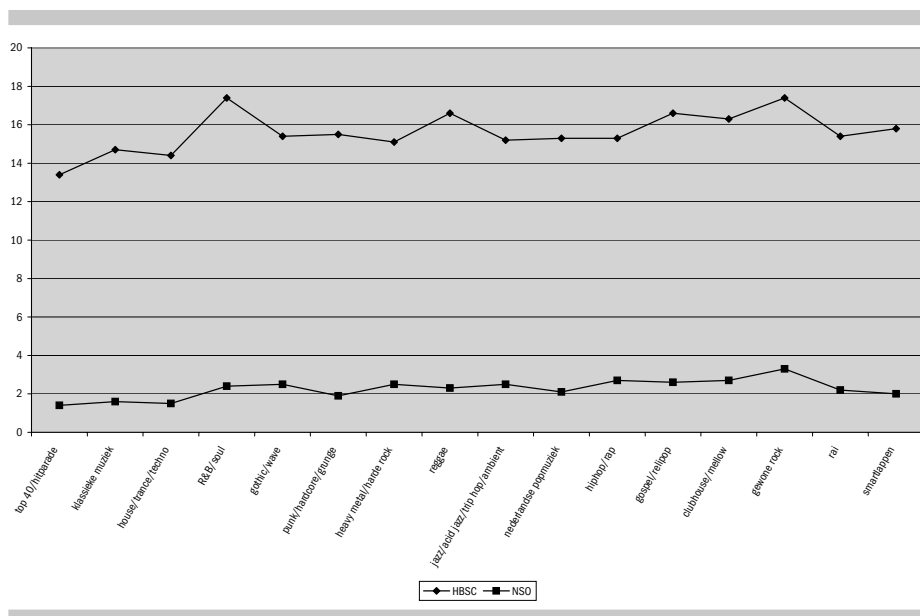

Bron: Trimbos (HBSC'01), SCP/Nibud (NSO'01)

4.2.3 Item nonrespons

Er is een groot aantal jongeren in het HBSC die de vragen over muziek niet heeft ingevuld. De item nonrespons percentages liggen tussen de 13,4% en 17,4% per item (zie figuur 9). 12,23% van de jongeren uit het HBSC heeft zelfs de gehele vraag overgeslagen. In het NSO ligt de item nonrespons beduidend lager: tussen de 1,4% en 3,3% per item, waarvan door 0,62% van de jongeren de gehele vraag is overgeslagen.

Figuur 12 Item non respons uitgezet als antwoordpercentages op de muziekstijle

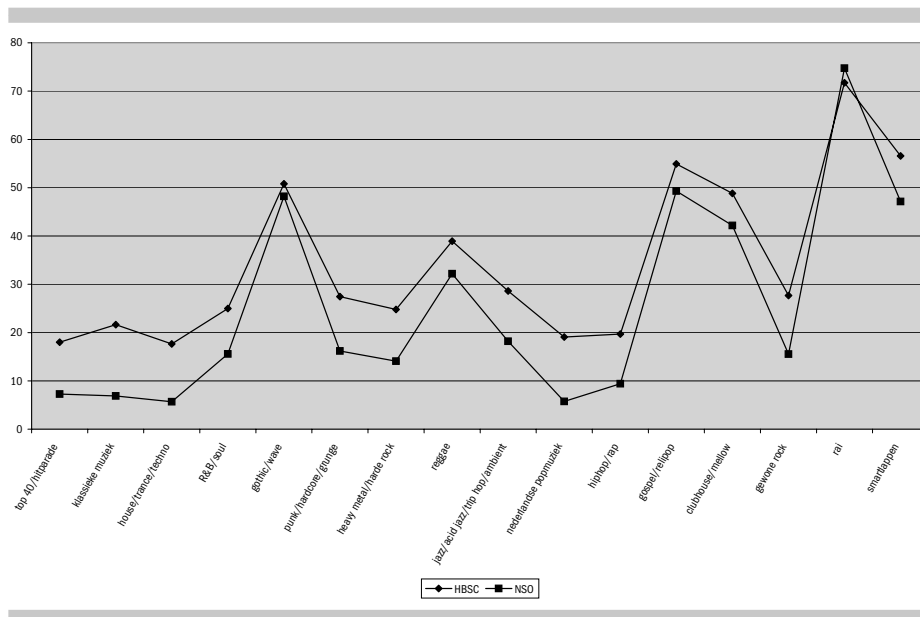

Bron: Trimbos (HBSC'01), SCP/Nibud (NSO'01)

Er is hier niet uit te sluiten dat verschillen in item non respons worden veroorzaakt door verschillen in de vragenlijsten (lay-out, plaats van de vraag in de vragenlijst). Door de afwijkende lay-out van de muziekvragen in het HBSC hebben sommige schoolieren de vraag wellicht niet herkend als één die ze moeten invullen.

Een andere oorzaak van item non respons kan zijn dat respondenten alleen vragen invullen wanneer ze er iets over kunnen zeggen/weten. Dit is te controleren door de item nonrespons te imputeren als de antwoordcategorie 'ken ik niet'. De nieuwe antwoordpatronen van de 'ken ik niet'-categorie uit beide steekproeven blijken dan nog meer te verschillen (zie figuur 13). De hogere item nonrespons in het HBSC lijkt dus eerder een gevolg te zijn van de plaats in de vragenlijst (bijna aan het einde) en het verschil in lay-out. Kortom, het is waarschijnlijker dat 12,23% van de jongeren in het HBSC de vraag niet hebben herkend.

Figuur 13 Item non respons en 'ken ik niet'-antwoorden samengenomen en uitgezet als antwoordpercentages op de muziekstijlen

Bron: Trimbos (HBSC'01), SCP/Nibud (NSO'01)

Naast het verschil in het aantal ontbrekende waarden, kunnen er tussen het HBSC en het NSO ook afwijkingen zijn in de verdeling van de item non respons over achtergrondkenmerken. Er blijkt in beide steekproeven geen verschil in de hoeveelheid item nonrespons tussen meisjes en jongens. Ze hebben de muziekvragen even vaak niet ingevuld. Dit geldt ook voor de opleiding. Over het algemeen vullen vmbo-scholieren iets vaker dan havo- en vwo-scholieren de vragen niet in, maar dat is in beide steekproeven het geval. Een duidelijk verschil is er voor leeftijd. In het HBSC hebben 12-jarigen de muziekvraag vaker niet ingevuld dan andere leeftijdsgroepen, terwijl dit in het NSO doorgaans niet het geval is (zie bijlagen 2 en 3).

Samenvattend: de naar verhouding grote item nonrespons in het HBSC in combinatie met de grotere spreiding bij de HBSC-bootstrap maakt dat de betrouwbaarheid van de NSO gegevens in principe als groter kan worden aangemerkt.

5. Conclusies

Er zijn in Nederland de nodige onderzoeken en monitoren die een beeld schetsen van hedendaagse Nederlandse jongeren; van de keuzes die zij maken en trajecten die zij doorlopen en de gevolgen die dat kan hebben voor hun verdere ontwikkelingskansen. Om een en ander in het kader van de Landelijke Jeugdmonitor te stroomlijnen is het van belang na te gaan in hoeverre informatiestromen gebundeld kunnen worden. Voor de interdepartementale Commissie Jeugdonderzoek en het SCP is daarbij onder meer de vraag aan de orde in hoeverre het zinvol is het Nationale Scholierenonderzoek (NSO), dat door beide instanties wordt gefinancierd, op dezelfde voet te continueren. Of is het wenselijk dit onderzoek aan te laten sluiten bij het onderzoek Health Behaviour in School-aged Children (HBSC), dat deels hetzelfde beoogt te meten?

De keuze voor het al dan niet aansluiten van het Scholierenonderzoek bij ander jeugdonderzoek kan op vele argumenten gebaseerd worden. Zo kan gekeken worden naar de duur en de focus van het onderzoek, naar de frequentie van afname, naar de mate waarin gebruik wordt gemaakt van geijkte meetinstrumenten of naar de leeftijd van de respondenten. In dit werkdocument is alleen gekeken naar methodologische argumenten. Is er iets te zeggen over de betrouwbaarheid en representativiteit van het Scholierenonderzoek ten opzichte van het HBSC? De aandacht is daarbij uitgegaan naar drie kwesties:

- 1 de steekproefprocedure,
- 2 de vertegenwoordiging van verschillende groepen jeugd in de steekproef (leerjaar, leeftijd, sekse, schooltype en etniciteit),
- 3 de antwoordpatronen van de respondenten op vergelijkbare vragen.

Steekproefprocedure: representativiteitsclaim van het NSO bij voorbaat problematisch
De steekproefprocedures van het HBSC en NSO vertonen zichtbare verschillen. In het HBSC zijn de scholen en klassen random getrokken door de onderzoekers, terwijl in het NSO veel keuzes zijn overgelaten aan de deelnemers zelf. Zo mochten de scholen onder meer zelf bepalen welke klassen mee zouden doen aan het Scholierenonderzoek. Dit vergroot de kans op zelfselectie. Het kan immers niet uitgesloten worden dat leraren vooral 'goede' klassen hebben mee laten doen aan dit onderzoek, wat een vertekening van de resultaten kan opleveren. Of dit zich heeft voorgedaan is echter onduidelijk. Wel is duidelijk dat de methodologische literatuur leert dat, om representatief te kunnen zijn, er sprake moet zijn van randomisatie. Scholen en klassen moeten aselekt zijn getrokken. In het NSO is hier geen sprake van, waardoor de representativiteitsclaim van dit onderzoek bij voorbaat niet terecht is. De representativiteitsclaim van het HBSC is door de gevolgde procedure met random trekkingen niet in gevaar. Deze gevolgde steekproefprocedure is in dat opzicht kwalitatief beter te noemen, ook al staat de representativiteitsclaim van het HBSC wel enigszins onder druk door de relatief grote nonrespons van dit onderzoek.

Weinig gevolgen voor de vertegenwoordiging van groepen jongeren in de steekproef
Opvallend genoeg blijken de gevolgde steekproefprocedures weinig gevolgen te hebben voor de vertegenwoordiging van verschillende groepen jongeren in de steekproeven. De verdelingen naar leerjaar, sekse, schoolniveau en etniciteit van het HBSC en NSO vertonen grote overeenkomsten met elkaar en met populatiegegevens van het ministerie van OCenW en het CBS. De proportionele verdelingen van jongens en meisjes, jonge en oude tieners en vmbo-ers en vwo-ers lijken, met andere woorden, een tamelijk goede afspiegeling te zijn van de Nederlandse situatie. Leeftijd en etniciteit vormen een uitzondering. De leeftijdsverdeling van het NSO lijkt correcter te zijn dan die van het HBSC en de verdeling van OCenW beter te benaderen. Voor etniciteit geldt dat de HBSC verdeling correcter te noemen is.

Ook weinig verschillen tussen antwoordpatronen

In het HBSC en NSO zijn soortgelijke items opgenomen om een systematische vergelijking tussen de antwoordpatronen van de respondenten van beide onderzoeken mogelijk te maken. Het betrof hier één vraag over het welbevinden van jongeren en zestien vragen over hun muziekvoorkeuren. Omdat er geen representatieve cijfers zijn die met zekerheid iets zeggen over de mening van ‘de Nederlandse scholier’ op deze gebieden konden onmogelijk uitspraken gedaan worden over de representativiteit van de uitkomsten. Wel kon (via een zogenaamde bootstrap-procedure) een onderlinge vergelijking gemaakt worden tussen het NSO en het HBSC, op basis waarvan uitspraken mogelijk zijn over de kwaliteit en de betrouwbaarheid van de gegevens.

Tussen de antwoorden van de respondenten uit de twee onderzoeken werden geen grote verschillen gevonden. De gevolgde steekproefprocedure lijkt, met andere woorden, niet alleen geen groot effect te hebben op de vertegenwoordiging van groepen jeugd in de steekproeven, ook de antwoordpatronen voor welzijn en muziekvoorkeuren blijken nauwelijks af te wijken. Wel is duidelijk dat de wijze waarop een vragenlijst is opgebouwd en vormgegeven, kan leiden tot uitval. Verschillen in lay-out, een grotere testmoeheid onder jongeren van één van de steekproeven, maar ook het uitbreiden van een vraag in één van de onderzoeken kunnen leiden tot meer en selectieve nonrespons. Ook al blijkt het ene onderzoek soms een grotere en selectieve item nonrespons te kennen dan het andere, dan nog zijn de verschillen tussen de jongeren die de vragen over welzijn en muziek wel hebben ingevuld doorgaans klein, zo blijkt.

Conclusie

Kijken we naar de drie punten die aan de orde zijn gekomen in onze vergelijking dan constateren we dat er op twee van de drie punten – de vertegenwoordiging van subgroepen jeugd in de steekproeven en de antwoordpatronen van beide respondentengroepen – weinig verschillen zijn gevonden. Ze presteren beide even goed, zo lijkt het. Duidelijke verschillen doen zich wel voor bij de steekproefprocedure. Als het gaat om het claimen van representativiteit dan is de procedure die gevolgd is in het HBSC de enige juiste en dus de te prefereren strategie.

Epiloog

Een vraag die rest is hoe het methodologische verschil tussen de beide onderzoeken gewogen moet worden en of dit voldoende grond is om uiteindelijk voor de Landelijke Jeugdmonitor te kiezen voor aansluiting bij het HBSC. Allereerst de vraag: hoe belangrijk is het methodologische verschil? Omdat het niet uit te sluiten is dat vertekening als gevolg van gevoerde steekproefprocedures niet in de hier bestudeerde sociaaldemografische kenmerken of items zit, lijkt aansluiting bij het HBSC onderzoek vooralsnog te prefereren. In tegenstelling tot het NSO legitimeert de gevolgde steekproefprocedure in het HBSC de claim op representativiteit, hetgeen in het kader van de Landelijke Jeugdmonitor van wezenlijk belang is.

Naast methodologische argumenten spelen echter uiteraard ook inhoudelijke argumenten een rol. Zowel het NSO als het HBSC sluiten voor een belangrijk deel aan bij de inhoudelijke lijn voor de Landelijke Jeugdmonitor, zoals deze onlangs is voorgesteld door het SCP (Zeijl e.a. 2003). In die visienotitie is aangegeven dat de Landelijke Jeugdmonitor indicatoren dient te bevatten over de ontwikkelingsstaat van de jeugd, haar participatiegraad en over risicofactoren. Het HBSC bevat daar tot op zekere hoogte informatie over. Een belangrijk voordeel van dit onderzoek is dat, in tegenstelling tot in het NSO, gebruik wordt gemaakt van gevalideerde schalen om diverse aspecten van de ontwikkelingsstaat van de jeugd te meten. Een ander voordeel is dat dit onderzoek is ingebed in een internationaal project, waardoor internationaal vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn. Een beperking van het HBSC is dat (door de veel kortere vragenlijst) minder uitgebreid ingegaan kan worden op diverse vormen van participatie. Overleg met het Trimbos-instituut zal nodig zijn om te bezien in hoeverre het mogelijk is te voorzien in de informatiebehoefte voor de landelijke jeugdmonitor. Oriënterende gesprekken duiden erop dat het waarschijnlijk wel mogelijk zal zijn om voor de diverse relevante thema's kernindicatoren op te nemen. Een nadeel bij overstap naar het HBSC en het tegelijkertijd stoppen met het NSO is dat er sprake zal zijn van een trendbreuk in de gegevens. Dat probleem is het meest nijpend voor diverse aspecten van de ontwikkelingsstaat. Voor veel 'participatie-kwesties' zijn ook uit andere bronnen veelal nog wel gegevens beschikbaar die het schetsen van trends mogelijk maken.

In samenspraak met de verschillende actoren die betrokken zijn bij de Landelijke Jeugdmonitor zal een en ander nader gewogen moeten worden. Hierbij zullen uiteraard ook de kosten in ogenschouw genomen moeten worden (het NSO is aanzienlijk goedkoper).

Literatuur

- Abma, R. (1986). Cultuur en tegencultuur in Nederlands jeugdonderzoek. In M. Matthijsen e.a. (red). Beelden van jeugd. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Fowler, F.J. (2002). Survey research methods 3rd edition.
- HBSC (2002). Health Behavior in School-aged Children: a WHO cross-national study. Research protocol for the 2001/2002 survey. University of Edinburgh, Scotland.
- Meeus (red). (1994). Adolescentie. Een psychosociale benadering. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- OCenW (2002). Ramingen leerlingen en studenten 2002. Zoetermeer: Ministerie van OCenW.
- Ter Bogt, T., Van Dorsselaer, S. & Vollebergh, W. (2003). Psychische gezondheid, risicodrag en welbevinden van Nederlandse scholieren. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Te Riele, S. (2002). Vertekening door nonrespons: hoe nauwkeurig zijn de uitkomsten van persoonsenquêtes? Voorburg: cbs.
- Regioplan (2003) Verslag onderzoek landelijke jeugdmonitor
- Zeijl, E (red). (2003). Rapportage Jeugd 2002. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zeijl, E, Keuzenkamp, S. & Beker, M. (verwacht najaar 2003). Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de Landelijke Jeugdmonitor. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Geraadpleegde websites

CBS StatLine
www.europeansocialsurvey.org
www.hbsc.org
www.minocenw.nl
www.scp.nl

Noten

- 1 Het ontstaan van jeugdmonitoren kan niet losgezien worden van de groeiende informatiebehoefte van overheid voor de invulling en verantwoording van haar jeugdbeleid (Zeijl e.a. 2003). Zo kondigde het kabinet in de nota *Jeugd verdient de toekomst* (1993) aan vanaf nu ‘vinger aan de pols te willen houden van maatschappelijke ontwikkelingen bij de jeugd en van de vorming en het realiseren van het jeugdbeleid’ (1993: 49). De commissie Jeugdonderzoek (CJO), waarin de verschillende ministeries vertegenwoordigd zijn die te maken hebben met jeugd, werkte dit plan verder uit en kwam tot het besluit dat er een Landelijke Jeugdmonitor ontwikkeld zou worden die zicht zou bieden op ‘de maatschappelijke positie van de Nederlandse jeugd en van kwetsbare groepen’. Bovendien zou dit instrument nieuwe ontwikkelingen moeten signaleren. In 1998 ging deze landelijke monitor, bestaande uit de publicaties *Jeugd: cijfers en feiten* van het CBS en de *Rapportage Jeugd* van het SCP, van start. Gezamenlijk beogen deze publicaties inzage te geven in de vraag: hoe gaat het nu met de Nederlandse jeugd.
- 2 Ironisch genoeg heeft de toename van onderzoek onder de jeugd niet direct geleid tot een eensluidend antwoord op de vraag hoe het nu gaat met de jeugd. Begin jaren negentig ontbrandt een fel debat onder jeugdwetenschappers over de vraag of het nu goed of slecht gaat met de jeugd (zie Kohnstamm 1994, Brinkgreve 1994, Diekstra 1994). Deze discussie draaide destijds om verschillen in accenten en invalshoeken in het jeugdonderzoek en in de interpretatie van de onderzoeksgegevens. Legt de ene studie het accent op de jeugd in de breedte en komt er een tamelijk positief beeld uit de resultaten naar voren, andere studies focussen op risicogroepen en benadrukken vooral de negatieve uitkomsten. Zelfs kan het gebeuren, zo argumenteerde de hoogleraar kinderpsychologie Kohnstamm (1994) destijds, dat dezelfde cijfers door de ene onderzoeker meer positief en door de andere onderzoeker meer negatief worden beoordeeld, afhankelijk van de gekozen invalshoek. Zinnen als ‘zelfs 4% heeft ernstige problemen’ versus ‘slechts 4% heeft ernstige problemen’ wekken een geheel andere indruk, zo stelde hij (1994: 79). Hoewel dergelijke discussies doorgaans een repeterende karakter hebben, lijkt de voorloper slotsom te zijn dat een grote meerderheid van de Nederlandse jeugd het op dit moment ‘goed maakt en goed doet’.
Recent doet zich echter een nieuwe, complicerende kwestie voor in deze zaak, die in dit werkdocument nader is uitgediept, namelijk het verschijnsel dat er meerdere cijfers of vergelijkbare fenomenen zijn. Dit vraagstuk is niet zozeer ideologisch of moreel van aard, zoals het goed/slecht debat van weleer. Het is primair methodologisch van aard.
- 3 Uitzondering op deze regel is het jaar 1999. Toen is voor één keer groep 8 betrokken bij dit onderzoek.
- 4 In 1999 deden 13.993 respondenten mee. Dit hoge aantal heeft onder meer te maken met het feit dat in dit jaar bij wijze van uitzondering ook leerlingen van groep 8 van de basisschool waren betrokken.
- 5 De maximale leeftijd in het NSO varieert afhankelijk van de inclusie van het mbo in de steekproef. Zijn mbo-scholieren betrokken bij het NSO dan loopt de leeftijd ongeveer tot en met 21 jaar. Zijn zij niet opgenomen in de steekproef dan loopt de leeftijd tot en met 18 jaar.
- 6 Omdat de geselecteerde klassen niet in staat waren mee te doen is gekozen voor andere klassen.
- 7 Dit aantal is aanzienlijk meer dan vorige scholierenonderzoeken.
- 8 De hier gepresenteerde cijfers van OCenw hebben betrekking op scholieren van het vmbo en de eerste vier jaar van het avo.

- 9 De reden hiervoor is dat de categorie 'ken ik niet' afbreuk doet aan het ordinale karakter van de overige antwoordcategorieën.
- 10 T-test voor 2 gemiddelden met gepoolde varianties is zeer significant $P(t=4.9797; 14246) < 0.001$. Dit gegeven zegt echter niets, omdat met zulke aantallen vrijheidsgraden de t-test niet echt bruikbaar is. Er zijn om deze reden ook geen verdere significantietoetsen uitgevoerd.
- 11 Zie bijlage 1
- 12 De groep 18-jarigen is te klein in omvang om bij de conclusie te betrekken.

Bijlage 1

Missingpercentages van de cantrilladder in het NSO uitgezet naar leeftijd, geslacht en schooltype

Ge schooltype slacht		leeftijd missingpercentage							Total	
		12	13	14	15	16	17	18		
vbo/ivbo	jongen	NSO cantril	0,44%	1,15%	1,23%	1,06%	1,32%	0,71%	0,00%	5,91%
	meisje	NSO cantril	0,53%	1,32%	1,15%	0,62%	0,71%	0,26%	0,00%	4,59%
vmbo	jongen	NSO cantril	1,85%	4,23%	6,61%	6,61%	3,79%	0,44%	0,00%	23,54%
	meisje	NSO cantril	1,59%	4,85%	4,76%	3,97%	2,03%	0,18%	0,00%	17,37%
mavo	jongen	NSO cantril	0,35%	0,88%	0,88%	1,50%	1,15%	0,18%	0,09%	5,03%
	meisje	NSO cantril	0,09%	0,71%	0,62%	1,76%	1,06%	0,18%	0,00%	4,41%
havo	jongen	NSO cantril	0,53%	1,15%	1,85%	2,91%	1,94%	0,71%	0,09%	9,17%
	meisje	NSO cantril	0,35%	0,79%	1,23%	2,38%	1,23%	0,62%	0,00%	6,61%
vwo	jongen	NSO cantril	0,18%	0,62%	0,71%	0,79%	0,62%	0,26%	0,09%	3,26%
	meisje	NSO cantril	0,09%	0,71%	0,62%	1,06%	0,26%	0,09%	0,00%	2,82%
brugperi- ode	jongen	NSO cantril	3,09%	3,70%	0,71%	0,09%	0,00%	0,00%	0,00%	7,58%
	meisje	NSO cantril	3,79%	3,35%	0,79%	0,18%	0,00%	0,00%	0,00%	8,11%
anders	jongen	NSO cantril	0,00%	0,26%	0,26%	0,26%	0,00%	0,00%	0,00%	0,79%
	meisje	NSO cantril	0,09%	0,09%	0,44%	0,09%	0,09%	0,00%	0,00%	0,79%
Totaal		NSO	12,96%	23,81%	21,87%	23,28%	14,20%	3,62%	0,26%	100,00%

Invulpercentages van de cantrilladder in het NSO uitgezet naar leeftijd, geslacht en schooltype

schooltype	Ge- slacht	cantril	leeftijd missingpercentage						Totaal	
			12	13	14	15	16	17		18
vbo/ivbo	jongen	NSO cantril	0,13%	0,38%	0,27%	0,60%	0,44%	0,21%	0,02%	2,05%
	meisje	NSO cantril	0,11%	0,33%	0,31%	0,28%	0,32%	0,17%	0,02%	1,53%
vmbo	jongen	NSO cantril	0,91%	2,80%	4,73%	3,94%	1,37%	0,21%	0,01%	13,96%
	meisje	NSO cantril	1,51%	2,88%	4,22%	3,33%	1,31%	0,14%	0,02%	13,41%
mavo	jongen	NSO cantril	0,31%	0,81%	0,71%	2,28%	1,79%	0,41%	0,05%	6,36%
	meisje	NSO cantril	0,32%	1,01%	0,91%	3,01%	1,75%	0,27%	0,04%	7,30%
havo	jongen	NSO cantril	0,37%	1,57%	2,02%	2,46%	1,95%	1,06%	0,22%	9,65%
	meisje	NSO cantril	0,29%	2,00%	3,02%	2,68%	2,16%	0,92%	0,19%	11,26%
vwo	jongen	NSO cantril	0,28%	1,03%	1,54%	2,03%	1,76%	1,34%	0,50%	8,48%
	meisje	NSO cantril	0,32%	1,45%	1,67%	2,82%	1,88%	1,23%	0,37%	9,73%
brugperiode	jongen	NSO cantril	3,40%	3,59%	1,06%	0,05%	0,01%	0,01%	0,00%	8,11%
	meisje	NSO cantril	3,57%	3,20%	0,87%	0,07%	0,02%	0,00%	0,00%	7,74%
anders	jongen	NSO cantril	0,02%	0,05%	0,06%	0,00%	0,01%	0,00%	0,00%	0,14%
	meisje	NSO cantril	0,01%	0,14%	0,11%	0,00%	0,01%	0,00%	0,00%	0,27%
Totaal		NSO	11,55%	21,23%	21,50%	23,54%	14,77%	5,98%	1,44%	100,00%

Bijlage 2a

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in HBSC uitgezet als % tegen de leeftijd

Aantal	Leeftijd							(Gemiddeld)
	12	13	14	15	16	17	18	
0	57%	62%	72%	75%	70%	67%	50%	67%
1	11%	13%	12%	10%	13%	10%	22%	12%
2	3%	4%	5%	5%	4%	4%	0%	4%
3	2%	1%	1%	1%	2%	1%	0%	1%
4	0%	0%	0%	1%	1%	3%	0%	1%
5	0%	1%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
6	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
10	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
11	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
12	0%	1%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
13	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
14	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%
16	24%	16%	8%	6%	7%	11%	28%	12%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bijlage 2b

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in HBSC uitgezet als % tegen het schoolniveau

aantal	schoolniveau		vmbo-theorie/ gemengd	havo	vwo/ gymnasium	anders	gemiddeld
	brugklas	vmbo-praktijk/ beroep					
0	59%	64%	66%	76%	80%	65%	67%
1	12%	13%	13%	10%	8%	13%	12%
2	5%	5%	3%	4%	3%	5%	4%
3	1%	2%	1%	1%	1%	2%	1%
4	0%	1%	1%	1%	0%	1%	1%
5	0%	1%	1%	0%	0%	1%	0%
6	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
10	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
11	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
12	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
13	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
14	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
16	20%	12%	13%	7%	5%	12%	12%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bijlage 2c

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in HBSC uitgezet als % tegen geslacht

Aantal	Geslacht		(Gemiddeld)
	jongen	meisje	
0	66%	68%	67%
1	12%	11%	12%
2	4%	4%	4%
3	1%	1%	1%
4	1%	1%	1%
5	1%	0%	0%
6	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%
10	0%	0%	0%
11	0%	0%	0%
12	0%	0%	0%
13	0%	0%	0%
14	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%
16	13%	12%	12%
Totaal	100%	100%	100%

Bijlage 3a

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in NSO uitgezet als % tegen het schoolniveau

Aantal	Schoolniveau						andere	(gemiddeld)
	vbo/ivbo	vmbo	mavo	havo	vwo	brugperiode		
0	79%	84%	87%	90%	92%	86%	81%	87%
1	12%	11%	10%	8%	6%	11%	11%	9%
2	4%	2%	2%	1%	1%	2%	4%	2%
3	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
4	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
5	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
6	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
10	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
11	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
12	0%	0%	0%	0%	0%	0%	4%	0%
13	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
14	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
16	1%	1%	0%	1%	0%	0%	0%	1%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bijlage 3b

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in NSO uitgezet als % tegen leeftijd

Aantal	Leeftijd							(Gemiddeld)
	12	13	14	15	16	17	18	
0	86%	86%	87%	87%	87%	91%	92%	87%
1	10%	10%	9%	9%	9%	7%	4%	9%
2	2%	2%	2%	2%	1%	1%	2%	2%
3	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
4	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
5	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
6	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
10	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
11	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
12	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
13	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
14	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
16	0%	1%	1%	1%	1%	0%	1%	1%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bijlage 3c

Aantal ontbrekende waarden op de muziekvragen in NSO uitgezet als % tegen geslacht

Aantal	Geslacht		Gemiddeld
	jongen	meisje	
0	87%	87%	87%
1	9%	10%	9%
2	1%	2%	2%
3	0%	0%	0%
4	0%	0%	0%
5	0%	0%	0%
6	0%	0%	0%
7	0%	0%	0%
8	0%	0%	0%
9	0%	0%	0%
10	0%	0%	0%
11	0%	0%	0%
12	0%	0%	0%
13	0%	0%	0%
14	0%	0%	0%
15	0%	0%	0%
16	1%	0%	1%
Totaal	100%	100%	100%

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2004-2005) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0165-5.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. *De kwaliteit van de quartaire sector*. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2003

2003/1 *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003)*. ISBN 90-377-0112-4

2003/4 *Rapportage Sport 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0109-4

2003/5 *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland (2003)*. ISBN 90-377-0087-x

2003/8 *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzieningen (2003)*. ISBN 90-377-0113-2

2003/11 *De uitkering van de baan (2003)*. ISBN 90-377-0094-2

2003/12 *De sociale staat van Nederland 2003*. ISBN 90-377-0138-8

2003/13 *Rapportage minderheden 2003*. ISBN 90-377-0139-6

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling (2003). ISBN 90-377-0124-8
- 2003/3 Inkomen verdeeld. Trends in ongelijkheid, herverdeling en dynamiek (2003). ISBN 90-377-0074-8
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0
- 2003/7 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport (2003). ISBN 90-377-0133-7
- 2003/9 Maten voor gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5
- 2003/10 Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002) (2003). ISBN 90-377-0054-3
- 2003/14 Mobiel in de tijd (2003). ISBN 90-377-0125-6
- 2003/15 Beleid in de groei (2003). ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

- 2004/1 Emancipatie in estafette (2004). ISBN 90 377 0162 0.

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2002)
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramuraal AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-x
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media. Meer vrouwen in de journalistiek (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-x
- 95 Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor (2004). isbn 90 377 0113 2
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang (2003). ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting (2003). ISBN 90 377 0154 x
- 100 Het Nationale Scholierenonderzoek (NSO) en het Health Behavior in School-aged Children (HBSC) onderzoek vergeleken (2004). ISBN 90-377-0150-7
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. ISBN 90 377 0151 1
- 102 Vertrouwen in de rechtspraak (2004). ISBN 90 377 0164 7.

Overige publicaties

- Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002).
ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002).
ISBN 90-377-0199-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-
0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Sociaal Europa, Europese verkenning 1 (2003)

Mantelzorg in getallen. ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium. Columns van K. Vyvary over de multi-culturele samenleving. ISBN 90-
377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep. ISBN 90 377 0153 1